

יחידת לימוד במסגרת הערכה חלופית
בנושא השואה לחטיבה עליונה

יהדות קוסובו השתלבותה, פריחתה והכחדתה בשואה

חוברת למורה

ערכה

ד"ר אפרת קדם-טהר

צוות ההכנה:

תחקיר, כתיבה ועריכה: אפרת קדם-טהר

עריכה לשונית: מעיין שקד-שחר

עריכה גרפית: יעל פרומר

תודות

לפרופ' יצחק כרם-על כתיבת המבוא וההערות במהלך הכתיבה
לאניס קלמנדי-על שיתוף בחומרי מחקרו
לנח גל גנדלר – שגריר ישראל באלבניה בדימוס-על הובלת התהליך
לד"ר ברכה ריבלין-על הערותיה בתהליך התחקיר והכתיבה
לדן אוריין מנהל מחלקת הבלקנים במשרד החוץ-על החלק המדיני
לתמר זיו-שגרירת ישראל לקוסובו-על התמיכה בתהליך
לד"ר אורנה כץ-אתר – על שיתוף פעולה מתמשך.
שלה ציון אלטרץ- על הנכונות לאפשר הכנסת הסרט "קחי את הילדה" ליחידת הלימוד.
לאפרת ברוך אלטרץ- על הגרסה הדיגיטלית עבור ספרה "שמש מקדונית".
לד"ר שלמה מילוש דמינוביץ' - על שיתוף פעולה מחקרי
לניצולי השואה מקוסובו, ובני הדור השני:

ראול טייטלבוים, איריס טייטלבוים, אלברט אברהם אדיג'ס, ברטו אברהם אשר, דיאמנטה ברכה, יוסף כהן, נינה
מנדיל משולם, אריק בן אריה, לימור אדיג'ס צרויה, דורית גרינברג, סהר דור כהן אדיג'ס, אורלי אדיג'ס שבח, אלי
משולם, יפה אשר קלדרון, ונציה אשר בן אריה, זיוה ארוואץ, ד"ר רנה יוסיפוביץ, רינה בכר שפר.

בשער | העיר פריזרן והדלקת נרות חנוכה עם אורחים מישראל.

4	מבוא
7	שיעור 1: קוסובו ויהודייה-החיים בקהילות היהודיות הגדולות עד פרוץ מלחמת העולם השנייה (שיעור אחד)...
7	רציונל
8	דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה
16	חומר רקע למורה-שיעור 1
23	שיעור 2: שואת יהודי קוסובו (שיעור אחד)
23	רציונל
23	דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה
26	התנגדות לגרמנים מצד האוכלוסייה המקומית בקוסובו ובאלבניה
26	דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה
30	חומר רקע למורה-שיעור 2
34	שיעור 3: יהודים בתנועת הפרטיזנים בקוסובו (שעור אחד)
34	רציונל
34	דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה
39	חומר רקע למורה-שיעור 3
44	שיעור 4: סרט דוקומנטרי: "קחי את הילדה"-סיפורה של ניצולת השואה שלה ציון אלטרץ (שיעור אחד)
44	רציונל
44	דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה
47	חומר רקע למורה-שיעור 4
50	סיכום
51	נספחים
105	מקורות והמלצות לקריאה מורחבת

מבוא לקוסובו בשואה

מאת פרופ' יצחק כרם

ד"ר אפרת קדם-טהר מציגה יחידת לימוד על יהודי קוסובו שהיא עשירה במידע היסטורי, סיפורים אישיים והפעלות חינוכיות. חבל הארץ קוסובו מעלה סוגיות רבות הכרוכות במורכבות היסטורית של משטרים שונים – יוגוסלבי, גרמני, איטלקי, בולגרי ואלבני. עמים ודתות שונות – הנצרות הפרובו-סלאבית ביוגוסלביה, אסלאם מתון בקוסובו ואלבניה, ויהודים צאצאי גלות ספרד.

אזור קוסובו נמצא בצומת בין אזורים וחבלי ארץ מגוונים ואף מנוגדים, המזמנת מאורעות שונים בין צדדים יריבים בעת מלחמת העולם השנייה – יוגוסלביה, בולגריה, קוסובו, מקדוניה, ואלבניה.

יחידת הלימוד מתייחסת לנושאים שונים הקשורים בגורל היהודים בקוסובו בעת המלחמה, כמו משלוח למחנות מוות ומוות בשדות ירי, מאסר, חיים תחת כיבוש, חיים במחנות הסגר תחת שלטון איטלקי וכן הסגרה של חלק מן היהודים לגרמנים, לוחמה בתנועת ההתנגדות של הפרטיזנים, התנגדות יהודית והצלה פרטנית וקבוצתית.

יהודי קוסובו היו בעיקר צאצאים של מגורשי ספרד ופורטוגל, שהגיעו לאימפריה העות'מאנית החל משלהי המאה ה-15. הם חיו היטב תחת השלטון האלבני ופרחו במסחר ובמלאכה. הם דיברו ספרדית-יהודית (לאדינו) והיו יהודים מסורתיים. קוסובו הפכה לסרבית ואח"כ ליוגוסלבית במלחמות הבלקן, במהלך מלחמת הראשונה ולאחר מכן בתקופה בין שתי מלחמות העולם. כתוצאה מכך, הנוער קבל חינוך מודרני, וחלק ממנו החל לאמץ אידיאולוגיה קומוניסטית וציונית רדיקלית.

עשרות מיהודי העיר ברחו, בכיבוש הגרמני לאחר אביב 1941, למחנה הסגר איטלקי בעיר פרישטינה שבקוסובו, שם עבדו בעבודות כפייה. האיטלקים גירשו קבוצה של 50 יהודים מפרישטינה למיטרוביצה ומשם הובלו למותם על ידי הגרמנים, במחנה הריכוז סיימישטה, בפאתי בלגרד. במאי 1942, האיטלקים שלחו יהודים רבים למחנה הסגר בבראט, שבאלבניה.

כשעזבו היהודים את המחנה- או במועד סיום הברית האיטלקית-גרמנית, או שכהצליחו לברוח ממנו, הם קיבלו מקלט ברחבי אלבניה בסיוע אלבנים קוסוברים, אלבנים-קתולים (בצפון אלבניה) ונוצרים יוונים (בדרום אלבניה), עד לשחרור של אלבניה בנובמבר 1944. אחדים מיהודי קוסובו שקיבלו מקלט באלבניה, נלחמו בשורות הפרטיזנים באלבניה, נגד הגרמנים. אחרים חזרו לפרישטינה להילחם עם הפרטיזנים בקוסובו, או להצטרף למשפחותיהם. כ-15 צעירים מפרשטינה הצרפו לפרטיזנים וביצעו פעולות חבלה. הם סרגו גרביים וסוודרים לפרטיזנים בהרים והפיצו חומרי חבלה. הרב הצעיר יוסף לוי הקים יחידת פרטיזנים יהודית שמנתה 12 צעירים יהודים מפרישטינה. יהודים מקוסובו אף שירתו בתור רופאים במחתרת. ארבעה בנים ממשפחת בכר מפרישטינה הצטרפו לפרטיזנים באזור סרביה ומונטנגרו.

ב-14 מאי 1944 נעצרו יהודי פרישטינה על ידי יחידת וואפן אס.אס ויחידת סקנדרברג של פשיסטים אלבנים מקוסובו. יהודים אלו נשלחו על ידי הכובשים הגרמנים למחנה ברגן בלזן בגרמניה. מחציתם (177 יהודים מקוסובו) מתו מתנאים מחפירים, עד השחרור במאי 1945. רוב השורדים עלו ארצה בשנים 1948, 1949. עבור הבודדים שנשארו תפקד בית הכנסת בפרישטינה עד שנת 1963, בתקופה הקומוניסטית.

לפי הסכם כוחות הציר "אלבניה הגדולה", סופחו חבל קוסובה וכן חלקים של מקדוניה, בהם חיה אוכלוסייה אלבנית. באזורים אלו, היהודים קיבלו הגנה וסיוע ממקומיים. בצד זה, היו גם מקרים, כמו בפרישטינה, שבהם הייתה הלשנה על היהודים.

יחידת הלימוד המעמיקה, שנכתבה על ידי ד"ר קדם, מראה את הניגודים בין האלבני המציל, המסור והנאמן לבין האלבני ששיתף פעולה עם הנאצים, והוביל במעשהו זה להשמדת היהודים בברגן בלזן.

מטרות:

התלמידים:

1. יבינו את מיקומה הגיאוגרפי של קוסובו ויכירו את הנסיבות שאפשרו את השתלטות האיטלקים והגרמנים בתקופת מלחמת העולם השנייה.
2. יבינו את תוצאות גירוש היהודים והשמדת האוכלוסייה היהודית בתקופת מלחמת העולם השנייה.
3. יכירו את מערכות היחסים של העמים בקרבם חיו היהודים בסובלנות ובהבנה דורות רבים בחבל קוסובו.
4. יכירו את אורח החיים היהודיים בערים בהן היה ריכוז יהודי גדול (פרישטינה ומיטרוביצה Mitrovica).
5. יבחנו את מקרי ההצלה המעטים מקרב האוכלוסייה המקומית.

מסגרת היחידה: 4 שעות לימוד.

תכנים-פרקי לימוד:

- שעור 1: קוסובו ויהודייה-החיים בקהילות היהודיות הגדולות עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.
- שעור 2: שואת יהודי קוסובו.
- שעור 3: יהודים בתנועת הפרטיזנים בקוסובו.
- שעור 4: סרט דוקומנטרי: "קחי את הילדה"-סיפורה של ניצולת השואה שלה ציון אלטרץ.

שעור 1 - קוסובו ויהודייה - החיים בקהילות היהודיות הגדולות עד פרוץ מלחמת העולם השנייה (שעור אחד)

סוגיה מרכזית ומוקדי הוראה

כיצד התנהלו חיי המשפחות היהודיות שהיו מיעוט בקרב רוב אלבני ונוצרי?

- עיקרון שוויון הזכויות בין הדתות נשמר עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.
- השתייכות המשפחות לאותה תרבות, שפה ולאותם מנהגים – יצרה קהילות מאוחדות.

רציונל

יהודים התיישבו בקוסובו כבר בשנת 1448 ולאורך כל ההיסטוריה הם זכו לשוויון זכויות. הם לא סבלו מאפליה חברתית וכלכלית. סולטן האימפריה העות'מאנית, באיזיט השני, קיבל את הפליטים היהודים שנמלטו מהאינקוויזיציה הספרדית והפורטוגזית לאימפריה שלו. הם היו מעורבים במסחר בין המחוזות השונים באימפריה העות'מאנית באופן חופשי ויכלו לקיים את דתם ומנהגיהם. יהודי קוסובו היו מאורגנים בקהילות והקימו לעצמם מוסדות קהילתיים נפרדים, כמו אלו שהיו מקובלים בקהילות היהודיות באירופה. בשנות ה-30 של המאה העשרים, חיו בפרישטינה כ-400 יהודים וכ-113 חיו בתקופה זו במיטרוביצה. בודדים חיו בפריזרן. בשנת 1941 חוברה קוסובו לאלבניה הגדולה, שנשלטה ע"י איטליה. ביולי 1943, כשאיטליה חתמה על הסכם שביתת הנשק, הגרמנים השתלטו על קוסובו. ערב מלחמת העולם השנייה חיו בקוסובו כ-551 יהודים.

הבהרה דידקטית: מומלץ לתת לכל קבוצת תלמידים תמונה ומקור כתוב ולסכם את ההתייחסויות השונות.

• השוואה והסקת מסקנות , ניתוח מקורות כתובים וחזותיים בנושא שמירת המסורת היהודית כאורח חיים נורמטיבי.

תמונה מספר (1): חברי הקהילה היהודית עם הרב זכריה לוי (עומד רביעי משמאל) בחזית ישיבת פרישטינה, 1929.

תמונה מספר (2): חתונת בלה ציון עם דויד כהן, פרישטינה 1942. בחסות "יד ושם".

תמונה מספר (3): נשים יהודיות אופות מצות בחצר בית סבתו של ניסים נבון. פרישטינה, 1930.

"בביתנו הייתה כשרות מלאה. כלים מיוחדים לפסח. בליל הסדר כולם התכנסו. קראנו בהגדה, הילד הקטן שאל קושיות וסיפרנו את סיפור יציאת מצרים. היה בית כנסת אחד. רוב יהודי העיר גרו במרחק הליכה מבית הכנסת. המשפחה המורחבת שלנו גרה בבית רחב מידות. אני ביליתי הרבה עם הסבים שלי."

(ניסים נבון יליד 1921, פרישטינה)

תמונה מספר (4): פרישטינה 1936, בחצר הבית של משפחת מנדיל. יושבים: מימין האב אליהו, משמאל האם רבקה. נינה
כבת 13, עומדת שנייה משמאל.

"הבית היה דתי. אבא היה כל בוקר קם והולך לבית הכנסת. אמא שלי הייתה מקסימה, תמיד עם פרח מחכה לאבא
שיבוא מבית הכנסת לשתות קפה, אז היו עושים על פחם. הוא היה מספר מה היה בבית הכנסת, איך היה, מה
דברו, על מי דברו."

(נינה משולם לבית מנדיל ילידת פרישטינה 1924, עדות ליד ושם 15.8.2000) נספח 4

קטע קריאה מספר 1:

"בערב שבת יצאנו מבית הכנסת לבית סבתא שלי. לנשק את ידה ולברך אותה לשבת. היא הכינה מראש שקיות ממתקים לכל ילד. אני הספקתי ללמוד עד כיתה ב'. יום בשבוע התלמידים היהודיים שוחררו מביה"ס ולמדו בכיתה מיוחדת תורה. להורים היה חשוב קודם לימודי תורה כדי שילדיהם לא יאבדו את ערכי היהדות, אך גם לימודים כלליים היו חשובים להם. בבית היה לנו הכל. כולל מאפייה בחצר. שוחט יהודי מקומי הגיע הביתה לשחוט בשר. לא אכלנו מחוץ לבית, היינו מאד דתיים. בקהילה היהודית הייתה פעילות ענפה. חיי התרבות היו מאד מפותחים. השפה של כולנו הייתה לאדינו. הקהילה הייתה סגורה. החברים שלי בילדותי היו רק יהודים. היה נהוג להינשא בין בני דודים, כדי למנוע התבוללות. אני זוכר קשרי חברות טובים ביננו לבין התושבים הטורקים, שדתם היתה האסלאם. מעט קשרים היו עם הצוענים, מהם הגיעו עוזרות הבית."

(ברטו, אברהם אשר, יליד פרישטינה, 1932. הראיון התקיים בביתו שבמושב קידרון ב- 7.8.2022)

- ✓ יש להתייחס ללבוש האנשים המצולמים בתמונות.
- ✓ יש להתייחס לתיאורים השונים והדומים אודות פסח ומועדי ישראל, לימודי התורה והתנהלות המשפחות היהודיות.
- ✓ יש להתייחס לקהלים ולאירועים הנראים בתמונות (1) ו(2).

העלאת מגוון נקודות מבט

חיי שיגרה של משפחה יהודית בפרישטינה, המקפידה על קיום מנהגים ומסורת ומנהלת קשרי ידידות עם הסובבים אותה.

הערה דידקטית: מומלץ לתת לכל קבוצת תלמידים ציטוט של כמה משפטים, להעלות נקודות מבט ולסכם במשותף.

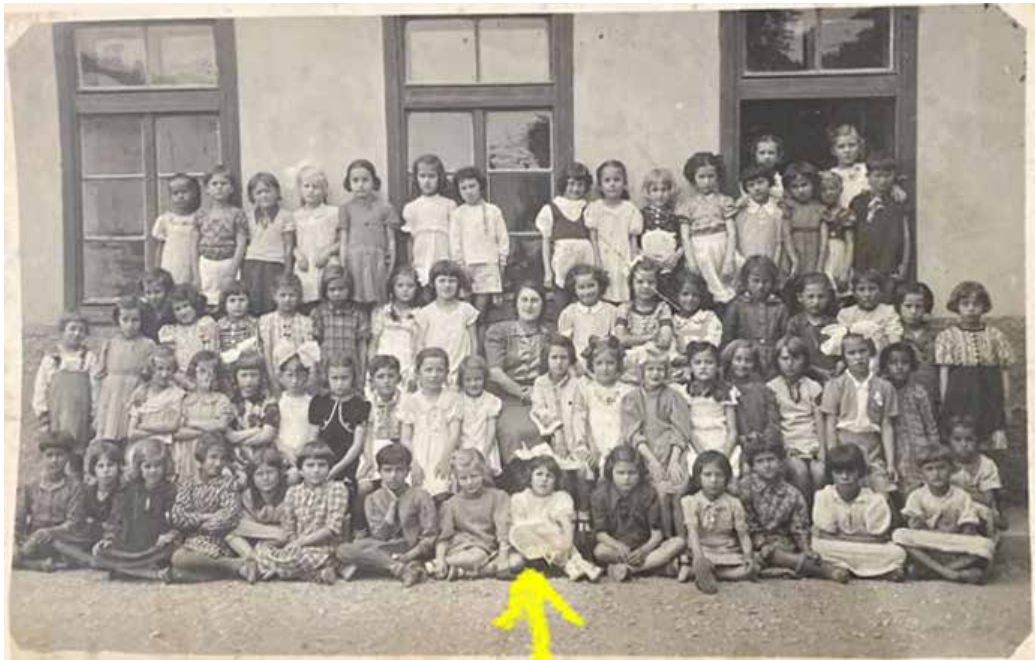
קטע קריאה מספר 2

"המשפחה המורחבת גרה בפרישטינה. בסוכות בנו סוכה בחצר הבית של הסבים. בחנוכה הדלקנו את הנרות בחנוכייה על שמן ואכלנו חלבה עם סולת. בט"ו בשבט אכלנו פירות. בפורים אמא הכינה בקלווה וקיבלנו דמי פורים. זה היה מנהג אצל היהודים. בפסח הכינו מצות בבית. אבא וסבא קראו את ההגדה בלאדינו. שרנו שירים ביחד מההגדה. בשבועות הכנו פלצ'ניקן אלו חביתות מגבינה. למדתי בבית ספר סרבי עם עוד ילדים יהודיים. היחס אלינו היה טוב מאד. לא כינו אותנו בשום כינוי ולא הייתה אפליה. את לימודי הדת, העברית ושעורי התורה לימד אותנו החכם. אני זוכרת איך האלבנים חגגו את חודש הרמדאן ואת המנהגים שלהם בחודש הזה. גם עם הנוצרים הסרבים היו יחסים טובים. היה לנו בית פרטי בבעלותנו ולאבי הייתה חנות בה סחר בזהב, היינו עשירים. היה לנו בית פרטי בבעלותנו. היתה עוזרת בית טורקיה שגרה אצלנו. ממנה ומהשכנים הטורקים, ידעתי טורקית. אבא שלי נתן הרבה לעניים והאמונה שלי היא שבזכות זה ניצחנו במלחמה!!!"

(ונציה אשר בן אריה ילידת פרישטינה, 1931. ראיון לתמי כץ מיד ושם 10.5.2016) נספח 5

*חיי המשפחות היהודיות במיטרוביץ מתנהלים על מי מנוחות, ללא רמז לבאות

תמונה מספר (5): מיטרוביץ, בית הספר בו למדה רשלה רחל (8) לבית ביבס, ילידת 1928. יושבת שישיית מימין.

"היו לי חברות בביה"ס, לא בהכרח יהודיות. היה לנו בטחון מלא. יחסינו עם השכנים הסרבים היו טובים מאד. הייתי נוסעת עם חברי מבית הספר למחנה קיץ בדצ'ן (Decan) שבהרים. זה אזור גבוה עם נוף יפה ואויר מאד טוב".
(רשלה ביבס- קנטוזי, ילידת מיטרוביץ. הראיון התקיים בביתה שבמודיעין, 14.9.2022)

קטע קריאה מספר 3:

"כל ליל חג וכל שבת, המשפחה הייתה מתאספת אצל סבא. הייתה לו מרפסת של עשרה מטר עם שולחן ארוך, היו מתיישבים שם יותר משישים נפשות. הייתה שם שמחת חג שאי אפשר לשכוח דבר כזה... מאז גלות ספרד אנחנו באזור הזה של קוסובו... היו חיים שלווים בבית. בליל שבת ובליל ראשון היינו יוצאים לטייל או שהיינו יוצאים לבית קפה. שם ביוגוסלביה, בתי קפה הם עם זמרים ועם תזמורת. היו שם חיים ממש שמחים. היה בית כנסת אחד והיו כעשרים וחמש משפחות... היו לי חברים גויים. בתור ילד לפני המלחמה, לא נפגשתי עם אירוע אנטישמי נגדי. היינו משפחה מכובדת בעיר הזאת". (יוסף כהן, עדות ליד ושם 7.5.2000) נספח 6

מסמך מספר 1: רישיון משנת 1932 של ממלכת יוגוסלביה, חבל קוסובו אזור מיטרוביצה.

עבור: יצחק ומשה אדיג'ס, רישיון לסחור בטקסטיל. במסמך מוסבר: משפחת אדיג'ס מייצרת בגדי נשים ובגדי גברים באיכות מעולה בארצנו (מסרביית לאנגלית: Pavlovic Snezana מאנגלית לעברית: אפרת קדם טהר)

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА
СРЕСКО НАЧЕЛСТВО
у Кр. Митровице
Број 21457 1932 год.

250 ДИНАРА 250
250 ДИНАРА 250
250 ДИНАРА 250
250 ДИНАРА 250
250 ДИНАРА 250
250 ДИНАРА 250

Овлашћење

На основи § 4 став 3, § 96 став 1 и § 19 Закона о радњама од 3 новембра 1931 год., а пошто је удовољено законским наређењима, овлашћује се:

г. Миле и Ђеан Аргинче
из мјеста К. Митровице општине Митровице
среза Митровице бановине Земун
да може овлашћати: приватну имовину и послове за приватну имовину и приватну имовину
општине Земун, поземљину, земљу, живину, вртине
и приватну имовину приватне и јавне окупације
посредством пословође г. Њемица А. Аргинче

име под којим се радња води је:
Миле и Ђеан А. Аргинче
Сједиште радње је у мјесту К. Митровице општине Митровице
среза Митровице бановине Земун

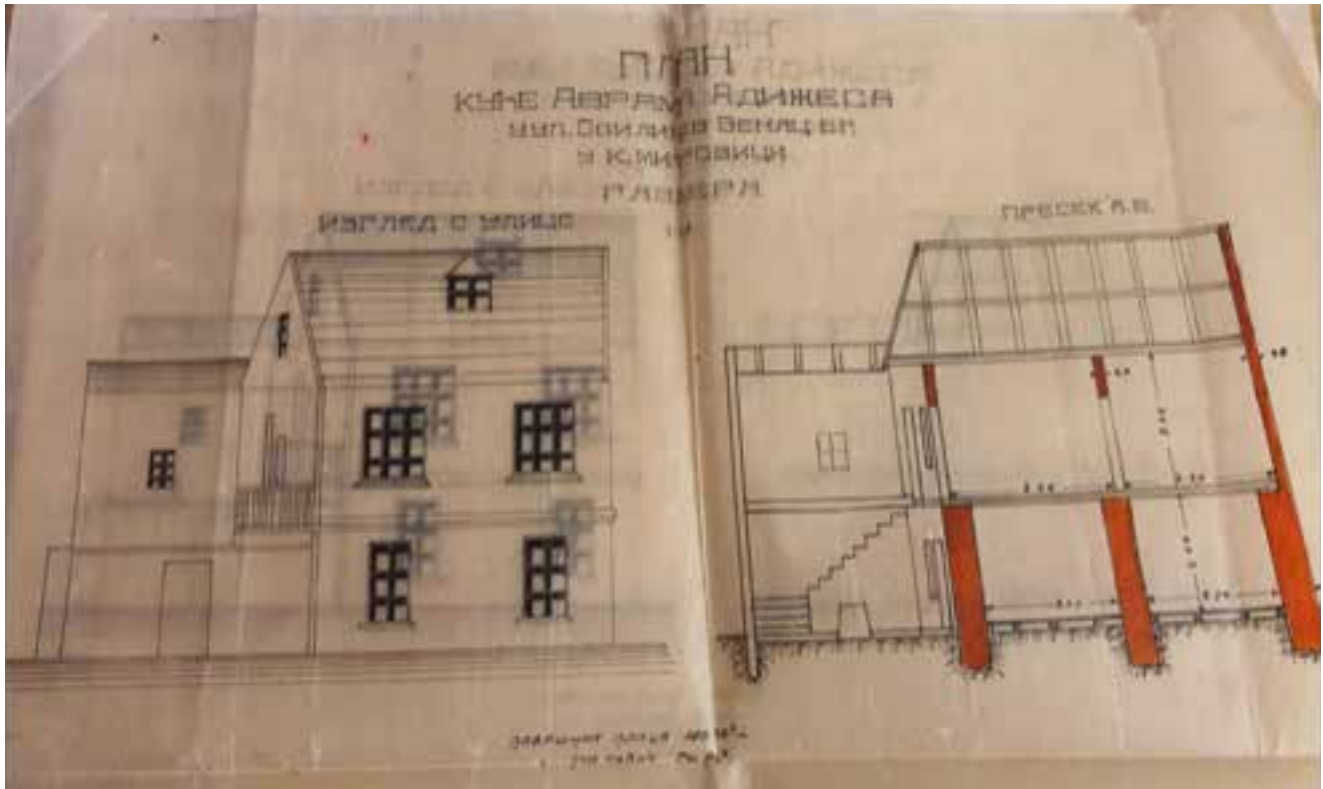
Ово овлашћење уписано је у смислу § 99 Закона о радњама код овог среског начелства као опште управне власти првога степена у регистру радња, под редним бројем _____

Такса од Динара 1200 по Закону о таксама наплаћена је и прописно поништена.

у Кр. Митровици 17. септ. 1932 год.

М. П.
ПОСЛАНИК СРЕЗА,
С. Павловић

Печатње и штампане Баиов, Штампарије „Обод“, Петине — 193-1932.

"הייתה לאבי חנות כלבו גדולה למוצרי טקסטיל. תפרו אצלנו מעילים, כובעים. הייתה מחלקה מיוחדת, רק לייצור גרבי משי. היינו במצב כלכלי טוב מאד. אבי תרם הרבה חליפות וכובעים לנזקקים. תרמנו לזוגות עניים שנישאו, כדי לשלם על הכתובה. הבית שלנו היה מסורתי, הכשרות לא הייתה מוקפדת. עם זאת, בפסח עשינו לבד מצות. ב-1939 נשלח מבלגרד רב ללמד עברית. היו מעט ילדים יהודים, אבל להורים היה חשוב שנלמד ממנו לימודי דת ובביה"ס שיחררו אותנו מלימודי הדת שלהם. בשנים בהן עברה המשפחה לגור בפרישטינה הייתי נער. אבי, שהיה במצב כלכלי טוב, לקח לי מורים פרטיים. במיטרוביצה לא היו גילויי אנטישמיות, עד כניסת הגרמנים לעיר ב-1941" (אלברט אברהם אדיג'ס יליד 1929, מיטרוביצה. עדות מוקלטת ליד ושם, 2012)

הערות לתמונה (5) ולקטע קריאה 3:

- ✓ יש להבחין בתוך המסופר בעדויות לאורח החיים, שהקנה תחושת שלווה וביטחון.
 - ✓ יש להדגיש בתוך המסופר בקטע קריאה 2, את הפער שבין סגירות לפתיחות באורחות החיים היהודיים באזור. הערות למסמכים 1,2:
 - ✓ יש לשים דגש על הערכים שהקנו יצחק ומשה אדיג'ס לילדיהם.
 - ✓ יש להתייחס לרווחה הכלכלית של משפחת אדיג'ס, המתוארת בשני המסמכים.
- בעת ההיא הייתה מיטרוביצה עיר מסחר חשובה ומפותחת. סחורות נשלחו ממנה ואליה והתקיימו יחסי סחר עם מדינות מרכז אירופה ועם מדינות הבלקן הקרובות והרחוקות. רבים שלחו את ילדיהם לרכוש השכלה גבוהה באוניברסיטאות, כדי שיוכלו להמשיך לפתח את עסקי המשפחה.

חומר רקע למורה-שיעור 1

קוסובו - רקע כללי

תמונה מספר (6): מפת קוסובו

קוסובו נמצאת במזרח אירופה, באזור הבלקן. שטחה הכולל כ-10,887 קמ"ר. היא גובלת בצפון בסרביה, במערב במונטנגרו, בדרום מערב באלבניה ובדרום מזרח במקדוניה הצפונית. לקוסובו אין מוצא לים. בירת המדינה והגדולה בעריה, היא פרישטינה. בקוסובו חיים כיום כ-1.7 מיליון אזרחים.

בשנת 1355 מת דושאן באופן פתאומי והשאיר אחריו ריק שלטוני בממלכתו ובאזור כולו. בגבולות האימפריה הסרבית התחזק שלטונם של העות'מאנים והם היוו איום ישיר על קיומה של סרביה ואכן כבשו אותה. לאורך רוב תקופת השלטון של האימפריה העות'מאנית, שנמשכה מאמצע המאה ה-15 ועד 1912, נכללה קוסובו בפרובינציה שנקראה "קוסובה". השלטונות העות'מאנים אפשרו חופש דת, אך הטילו על התושבים הנוצרים מיסים גבוהים, שבעטיים התאסלמו עם השנים חלק ניכר מהתושבים - רוב האלבנים וחלק מהסרבים. במקביל לכך, היגרו אל חבל הארץ אלפי טורקים ואלבנים. עד שלהי המאה ה-19 היה בחבל רוב סרבי, אך נוכחות אלבנית ניכרת, החלה במאה ה-17. בשנת 1912, כתוצאה ממלחמת הבלקן הראשונה, נחלקה קוסובו בין ממלכת סרביה וממלכת מונטנגרו. לאחר מלחמת העולם הראשונה, קמה יוגוסלביה וקוסובו נותרה כחבל ארץ בתוך הרפובליקה הסרבית, שהייתה חלק מיוגוסלביה הגדולה. במלחמת העולם השנייה, רוב שטחה של קוסובו נמסר לאלבניה שהייתה למעשה ממשלת

בובות, בשליטת איטליה הפאשיסטית. עם הפיכתה של יוגוסלביה למדינה קומוניסטית פדרטיבית, ניתן לקוסובו מעמד רשמי של מחוז אוטונומי בעל עצמאות מוגבלת למדי, בתוך הרפובליקה של סרביה. במהלך שנות ה-60 של המאה ה-20, התחזקה משמעותית האוטונומיה של החבל ועלה מעמדם של האלבנים. למרות שהמחוז נחשב לעני ביותר ביוגוסלביה, תנאי החיים בו היו טובים בהרבה מאשר באלבניה והחופש היה גדול פי כמה.

תמונה מספר (7): מפת הפדרציה היוגוסלבית (ויקיפדיה)

טיטו שלט ביוגוסלביה 35 שנים. מותו ב-1980 סימן את תחילת התפוררותה של יוגוסלביה. את מקום הקומוניזם תפסה הלאומנות. בשנות התשעים פרצו ביוגוסלביה מספר מאבקים על בסיס אתני בין ששת העמים החיים בה. מאבקים אלו הביאו לפירוקה. ב-2 ביולי 1990 הכריז הפרלמנט בהנהגת איברהים רוגובה על עצמאות קוסובו. בחבל התיישבו רבבות פליטים סרבים מבוסניה ומקרואטיה. ב-1996 החלה מלחמת קוסובו. לאחר הפסקת אש קצרה שהושגה באוקטובר 1998 ואפשרה לפליטים לשוב אל בתיהם, המשיכה המלחמה עד 1999 ובמהלכה ניסו הסרבים לבצע טיהור אתני של האלבנים. אולם, למולם ניצבה מערכה בין לאומית אשר מנעה מהם לבצע רצח עם זה. המלחמה הותירה אלפי הרוגים, נשים שנאנסו, פצועים וחסרי בית.

ב-17 בפברואר 2008, הכריז ראש הממשלה האשים טאצ'י על עצמאות קוסובו. באותו יום הוכרז הנשיא פאטמיר סג'דיו כראש המדינה החדשה. הוא ביקש להעביר מסר מפויס לסרביה ואמר "הניצחון ההיסטורי של קוסובו לא צריך להיתפס כהפסד בסרביה." (ג. חסקין "קוסובו - עימות עקוב מדם").

יהדות קוסובו –רקע היסטורי עד ערב מלחמת העולם השנייה.

בשנת 1448 תועדו שש משפחות יהודיות בנובו ברדו (Novobrede) הנמצאת כ-20 ק"מ דרום מזרחית לבירה פרישטינה. משפחות אלו עסקו במסחר בכל רחבי הבלקן. לאחר שהעיר חרבה, במהלך מלחמת האימפריה העות'מאנית –הליגה הקדושה (1683-1699) נטשו אותה היהודים ועברו למיטרוביצה ולפרישטינה וייסדו שם קהילות חדשות. על קיומו של ישוב יהודי עתיק בנובו ברדו, אנו למדים ממצבות בית העלמין היהודי העתיק שהיה קיים במקום. במפקד המס הטורקי משנת 1455, ישנו אזכור של אדמות שושלת ברנקוביץ', בו תועדה דירת מגורים אחת בבעלות יהודית, בישוב וויטרן. כל הקהילות היהודיות בבלקן זכו לחיזוק במאות ה-15 וה-16 עם הגעתם של פליטים יהודים שנמלטו מהאינקוויזיציה הספרדית והפורטוגזית. לאחר שקוסובו נכבשה ע"י העות'מאנים, הסולטן באיזיט השני קיבל בברכה לאימפריה שלו את היהודים. היהודים התיישבו גם באזורים חקלאיים ועסקו בחקלאות. בערים הם עסקו במסחר והיו מעורבים בחיי החברה. לצד שפות המדינות מהן באו, הם למדו אלבנית, טורקית וסרבית. בתי הכנסת שהקימו שרדו את התקופה העות'מאנית. במשך מאות בשנים הם התקיימו זה לצד זה עם הכנסיות והמסגדים. רבים היו בעלי נכסים פרטיים. הם הקימו בית קהילה משלהם ובתי קברות. אלו הם הממצאים ההיסטוריים היקרים ביותר, החושפים מידע על אילנות יוחסין ואירועים היסטוריים בחיי קהילה זו. רישומים מצביעים על כך שייתכן שחיו בקוסובו עד כ-3,000 יהודים בשנת 1912. לאחר שסרביה כבשה את קוסובו הונם החל להשתנות. לאחר נפילת האימפריה העות'מאנית, הוסטו גבולות הבלקן. בקוסובו באותה עת ישבו כ-500 יהודים. מפקד האוכלוסין של 1921 עבור השטחים הכוללים את קוסובו של ימינו, מנה 439,010 תושבים מהם 427 יהודים

Jewish virtual Library *** סיור וירטואלי בהיסטוריה היהודית של קוסובו

הקהילה היהודית בפרישטינה מראשיתה ועד פלישת גרמניה הנאצית.

פרישטינה (Prishtina) היא הבירה והעיר הגדולה ביותר בקוסובו. היום חיים בה כ-230.000 אנשים. מרבית תושבי העיר הם אלבנים. כמו כן מתגוררות בעיר קבוצות מיעוט של טורקים, סרבים, בוסנים וצוענים. תמונה מספר (9): פרישטינה, בירת קוסובו יוני 2023. שרידי בית כנסת מהמאה ה-2 נתגלו בסמוך לפרישטינה.

מקובל לתארך את ראשיתה של הקהילה היהודית בעיר בין השנים 1683-1699 עת הגיעו אליה יהודים מהעיר נובו ברדו. באותן שנים הגיעו אליה גם מקצת יהודי סקופיה שהושמו במחנה מעצר הסמוך לעיר ובהמשך התיישבו בה. בעקבות התיישבות זו, הוקם בית כנסת חדש וכן נבנו לאורך השנים שני בתי עלמין יהודיים. בשנת 1492 חל מפנה בתולדות העם היהודי- גירוש יהודי ספרד ופורטוגל. אחד משני נתיבי ביצוע הגירוש, היה הנתיב הצפוני לארצות הבלקן. בפרישטינה התיישבו מספר משפחות ספרדיות. חלקן הגיעו ישירות מספרד ופורטוגל אחרות עברו דרך מקומות נוספים, עד שהתיישבו בפרישטינה. בין המשפחות ניתן למנות את: רובן, בכר, ביבס, נבון, אשר, מנדלוביץ' ועוד. חיי הקהילה היהודית בימי האימפריה העות'מאנית התנהלו על פי דפוסים פטריארכליים. העיסוקים המקובלים היו ביצוע מלאכות שונות, פועלים וחנוונים זעירים. במלחמות הבלקן בשנים 1912-1913 נפלה העיר לידי הסרבים. בשנת 1927 היו בעיר 31 בתי אב, שכללו כ-400 נפש. בראש הסניף הציוני עמדו בשנות ה-20 מנוח בן זכריה לוי, יצחק בכור ובכור כהן. עסקני אגודות הנוער היו: בוקי כהן, אשר בכר ודוד לוי. בראש אגודת הנוער "אספראנסה" ("התקוה") עמד בשנות ה-20 בנימין מאנדיל. בשנות ה-30 התארגנו רוב בני הנוער ב"שומר הצעיר". ראשי הקן היו האחים אשר אשר (אשרוביץ) ואלברט סמואל (סמואילוביץ'). ב-1937 היו בעיר 57 בתי אב שכללו 386 נפש. בשנה זאת ביקרו בבתי הספר בפרישטינה 80 תלמידים ו-3 מבני העיר למדו באוניברסיטאות. החכם (רב) זכריה לוי (יליד פירוט) הגיע לפרישטינה ב-1894. עד מהרה נתגלה שהוא בעל קול ערב וביקשוהו להיות בעל תפילה. לאחר מות הרב הקשיש של העיר הוא התמנה תחתיו ושימש גם כחזן וכשוחט. בנו, יוסף בן זכריה לוי, יליד 1917, חזר ב-1940 לעירו, לאחר סיום לימודיו בסמינר התיאולוגי התיכוני בסראייבו. הוא עזר לאביו הקשיש בעבודות הקודש והיה למזכיר הקהילה. רוב המשפחות שמרו על מסורת יהודית כולל תפילות יומיות בבתי הכנסת. לשמות הפרטיים

ייחסו היהודים חשיבות רבה, כי האמינו בהשפעתו של השם על גורל האדם הנושא אותו. הבן הבכור נקרא בשם סבו מצד אביו. הבן השני נשא את שם סבו מצד אימו וכך גם לגבי הבנות. הבכורה נקראה לעיתים בוכרה או בוקיצה. החיים היהודיים התרכזו סביב בית הכנסת. הילדים הלכו לבית הספר המקומי.

החיים עם השכנים, בני דתות שונות, התנהלו בשלום, בהבנה ובהערכה הדדית. בעיר פעלו תנועות נוער יהודיות כגון השומר הצעיר. בפרוץ מלחמת העולם השנייה מנתה הקהילה היהודית בפרישטינה כ-385 נפשות ועד 1940 הצטרפו אליהם כ-50 פליטים ממדינות הבלקן האחרות וממדינות אירופיות כאוסטריה, צ'כוסלובקיה ופולין. (צבי לוקר, הקהילה היהודית בפרישטינה).

תמונה מספר (10): פרישטינה, 1936, תלמידות תיכון

הקהילה היהודית במיטרוביצה מראשיתה ועד פלישת גרמניה הנאצית.

מיטרוביצה (Mitrovica) היא עיר ורשות מקומית בצפון קוסובו ובירת מחוז מיטרוביצה. היום חיים בה כ-72,000 תושבים. החזקה על העיר נתונה במחלוקת בין הרפובליקה של קוסובו, אשר הכריזה על עצמאותה בשנת 2008 וזכתה להכרה בינלאומית חלקית, לבין סרביה שלא הכירה בעצמאות זו של קוסובו. סרביה הובילה מאמץ בין לאומי נרחב נגד ההכרה ונגד שילובה של קוסובו בארגונים בין לאומיים. במשך 12 שנים מאז כינונה, גם ישראל לא הכירה בקוסובו העצמאית. רק בשנת 2020, בהמשך לחליפת מכתבים בין הנשיא האמריקני ונשיאי קוסובו וסרביה, סוכם על הכרה ישראלית ובהמשך על פתיחת שגרירות קוסוברית בירושלים.

מבחינה היסטורית ידוע כבר במאה ה-15 על קבוצת יהודים קטנה שחיו באיזור מיטרוביצה. אולם, מקובל לתארך את ראשיתה של הקהילה היהודית בה, בעת חורבנה של העיר נובו ברדו במהלך תקופת שלטונה של האימפריה העות'מאנית -הליגה הקדושה (1683-1699). בתקופה זו התרחשה עזיבה של יהודי נובו ברדו לטובת פרישטינה ומיטרוביצה. בשנת 1910 פרץ מרד אלבני נגד השלטון העות'מאני של הטורקים הצעירים. באזור התחוללו קרבות כבדים ומשפחות יהודיות רבות איבדו את רכושן, עזבו את מיטרוביצה ועברו להתגורר בסקופיה שבמקדוניה. קיים תיעוד לפעילות ציונית בעיר לאחר מלחמת העולם הראשונה. בעיר היה בית כנסת קטן אחד. בשנת 1873 נחנכה תחנת רכבת במיטרוביצה והעיר נהייתה למרכז מסחר חשוב. יהודים עברו מפרישטינה והתיישבו בה. ב-1924 השתתפו נציגי הקהילה בוועידה האזורית של תנועת הנוער הציוני שנערכה בסקופיה. בין שתי מלחמות העולם נע מספר יהודי מיטרוביצה בין 113 ל-200 נפש. יהודי העיר גרו באזורים שונים שלה. הם עסקו במסחר, צורפות, מלאכות שונות ורפואה. בשנת 1922, נשלח על ידי הצלב האדום ממרכז אירופה למיטרוביצה, רופא מנתח בשם ד"ר נחמיה שונפיין (Nehemiah Schonfein). הוא נשלח כחלק מהסיוע שניתן למדינות הבלקן. ד"ר שונפיין למד את השפה האלבנית ובעזרתה תיקשר היטב עם האוכלוסייה המקומית. נדיבותו הופנתה בעיקר כלפי האוכלוסייה הענייה וחסרת הכל, לה סייע רבות. ביתו הנמצא במרכז העיר ועובר כעת שיפוץ והסבה למוזיאון שואה.

Enis Kelmandi presentation

תמונה מספר (11): מיטרוביצה, יוני 2023. החזקה על העיר נתונה במחלוקת בין קוסובו לסרביה המסרבת להכיר בעצמאותה.

(ויקיפדיה)

שעור 2 - שואת יהודי קוסובו (שיעור אחד)

סוגיה מרכזית ומוקדי הוראה

1. באלו דרכים פעלו הגרמנים ברחבי קוסובו?

- האם נתקלו מצד התושבים המקומיים, כולל היהודים, בניסיונות של התקוממות /מרד?

- האם דרכי הפעולה של הגרמנים בקוסובו מוכרות ממקומות אחרים באירופה?

2. כיצד הגיבו התושבים המקומיים לנוכח ההתנהלות של החיילים הגרמנים בשטחם?

- באיזה שלב של כניסת הגרמנים לערים בהם הייתה קהילה יהודית, אתה למד על שינוי קיצוני בהתנהגות

התושבים המקומיים?

- מה מאפיין את התגובות והפעולות שנקטו התושבים המקומיים כלפי החיילים הגרמנים?

רציונל

עד פרוץ המלחמה היו בקוסובו שתי קהילות יהודיות מאורגנות שחיו האחת בפרישטינה ובה כ- 400 יהודים והשנייה במיטרוביצה ובה כ- 130 יהודים. משפחות נוספות התגוררו במקומות ספורים בחבל. בסה"כ התגוררו כ-550 יהודים בחבל קוסובו. החיים התנהלו על מי מנוחות והקהילות קיימו יחסים של כבוד הדדי עם מגוון התושבים בסביבתם. באפריל 1941, בעת ביתורה של יוגוסלביה לאחר כניעתה, העבירו הגרמנים את החבל לשליטה צבאית של האיטלקים ולשלטון מנהלי אלבני. אלו יצרו את "אלבניה הגדולה" כפי שכונתה באותם ימים. נותרה מובלעת קטנה בצפון החבל ובה העיר מיטרוביצה וסביבותיה. מובלעת זו נשארה בשלטון גרמני בעיקר בשל מכרות האבץ והכסף שהיו בה. חלוקה זו היא שהשפיעה על גורל יהודי קוסובו בתקופת השואה ובמיוחד על גורל יהודי מיטרוביצה שהייתה תחת שלטון גרמני ישיר. רובם של היהודים אכן נרצחו עד מחצית 1942 במחנה ההשמדה סיימישטה ליד בלגרד. גורל יהודי פרישטינה שהייתה תחת פיקוח איטלקי היה שונה. עד כניעת איטליה בספטמבר 1943, לא נשקפה סכנה לחייהם. שלטונות הכיבוש האיטלקיים והאלבנים העבירו לעיירה בראט באלבניה את מרבית הגברים בני ה-16-65, ללא בני משפחותיהם ושם ניתן להם חופש תנועה. בספטמבר 1943 נכבש החבל מחדש והכוחות הגרמניים השתלטו על כולו. יהודי החבל רוכזו ונשלחו בקרונות משא למחנה ברגן בלזן. קרוב למחצית מכלל 550 יהודי חבל קוסובו נרצחו בתקופת השואה במחנות השונים אליהם נשלחו.

דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה

הערה דידיקטית: מומלץ לתת לכל קבוצת תלמידים ציטוטים ומבחר תמונות, להעלות נקודות מבט ולסכם במשותף.

הצדקת הידע והערכתו

קטע קריאה מספר 4:

"אמא חיבקה אותי. "קר לך?" שאלה "קר לך?" המשאית החלה לנוע ויצאנו לדרך. איסוף היהודים הייתה פעולתה הראשונה של יחידת האס אס הדיוויזיה ה-21 שהורכבה ממתנדבים מאלבניה, מתנדבים שקיבלו את השראתם מן המופתי הירושלמי, חאג' אמין אל חוסייני. והם, האלבנים, העניקו לדיוויזיה שלהם את שמו של הגיבור האלבני סקנדרבג, שחי בימי הביניים. איסוף היהודים היה פעולתה הראשונה של יחידת האס-אס שלהם, והם עשו זאת על פי הרשימות המפורטות שקיבלו מאותם מתנדבים. כל יהודי החבל ואנו בהם נאסרו אז. גם אלינו הגיעו. שלוש נפשות בעיירה שכוחת האל פריזרן... דחסו אותנו, כארבע מאות במספר, בקרונות משא. ללא מים, ללא אוכל, בצפיפות נוראה. היינו "משלוח היהודים" האחרון שיצא מיוגוסלביה למחנות המוות."

מתוך: (ראול טייטלבוים. כן, היה רע לתפארת, ע' 47)

קטע קריאה מספר 5:

"שמעתי את אמי מספרת לשכנות שלה שבאו שני חיילים גרמנים ונתנו לה שני תרמילי חאקי ואמרו לה לשים דברים חמים לארבעת ילדיה כי אתם הולכים למקום רחוק, אמרו. אבא אמר להם "לא עשינו כלום אנחנו לא פרטיזנים, לא בשום מפלגה, אנחנו יהודים". הגרמני אמר "זה אנחנו יודעים מהשכנים מי אתם!" אלו השכנים שעזרנו להם ונתנו להם מה שיכולנו. אמא סיפרה לי שכאשר יצאנו מהבית הבת של השכנה ואחיה נכנסו לבית שלנו ורוקנו הכל. אני מאד פחדתי ואבא החזיק לי את היד. בפרישטינה העלו אותנו לרכבות של בהמות למחנה ריכוז אוברלק הנמצא באוסטריה. היינו שם שלוש שנים. במחנה לא היו תאי גזים. סבלנו מכינים ולכלוך ומפצעים פתוחים. בחורף מפצעי קור. התנאים היו קשים מאד. התוכנית הייתה להעביר אותנו משם לטרבלינקה או לאושוויץ, אך לא היו לגרמנים מספיק רכבות. ב-1945 השתחררנו ושבנו לפרישטינה. חצי מהבית לקחה הממשלה ואנו גרנו בחצי השני. בודדים חזרו מהמחנות. האלבנים המקומיים התנהגו אלינו רע מאד. אמרו לנו: "אתם היהודים הורגים את הערבים". ברחוב זרקו על ראש בתי ועל ראש חברתה סיגריות. השיער של החברה נשרף. פרצו אלינו לדירה. עם זאת, הייתה גם משפחה אלבנית מקומית שמאד אהבו אותנו. עם הסרבים חיינו כמו משפחה"

(דיאמנטה ברכה, ילידת פרישטינה, 1929. ראיון בביתה שבבלגרד ב-19.3.2022)

קטע קריאה מספר 6:

"משתפי פעולה מקומיים אלבנים עברו בית בית, סימנו את בתי היהודים והחנויות שלהם. מותר היה לצאת מהבית בשעות מסוימות לקנות מצרכים"... זה נמשך כחודשיים...לאחר כניעת איטליה, באמצע הלילה באותו יום, הגרמנים כבר היו אצלנו. יחד עם משתפי הפעולה האלבנים המקומיים, איימו עלינו ודרשו שנתרכז במחנה צבאי יחד עם כל יהודי פרישטינה."

(ברטו אברהם אשר, יליד פרישטינה, 1932. ראיון בביתו במושב קידרון 7.8.2022)

תמונה מספר (12): ברגן בלזן –מחנה הריכוז. השלכת הגופות במחנה.

תמונה מספר (13): ברגן בלזן. ניצולי ברגן בלזן שרים את "התקווה" עם שחרור המחנה.

רינה שפר בכר מספרת על סבא שלה שהיה סוחר אמיד ממכובדי הקהילה היהודית בפרישטינה וראש קן השומר הצעיר.

קטע קריאה מספר 7:

"לפני שהגיעו הגרמנים לאסוף את היהודים מבתיהם כדי להעבירם למחנה "סאימישטה", ביקש הסב מהמשרת שעבד אצלו שנים רבות שישמור על בנו הבכור. המשרת אכן אסף את הבן אל דירתו שהייתה בשטח בית משפחת אשרוביץ. הוא הבטיח לקיים את בקשת הסב שלא להסגיר את בנו לידי הגרמנים. אולם לאחר שנאספו כל בני המשפחה והחיילים הנאצים כבר עזבו את הבית, פתח המשרת את דלת דירתו ואמר לגרמנים: "קחו גם אותו, הוא משלהם" כך הסגיר לידיהם את בנו הבכור בן ה-16 של אבי המשפחה והפר את הבטחתו" כולם נלקחו למחנה סאימישטה, ומשם לברגן –בלזן שאותו שרדו כולם. הם שבו לביתם בפרישטינה במצב גופני ונפשי קשה מאד. משפחת אשרוביץ עלתה לישראל בשנת 1949." (רינה שפר בכר, ראיון שנערך ב- 20.7.2021)

ההתנגדות לגרמנים מצד האוכלוסייה המקומית בקוסובו ובאלבניה

דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה

השוואה והסקת מסקנות

מציאת הדומה והשונה בין דרכי פעולות ההצלה והסקת מסקנות לגבי מורכבותן.

טיעון

האם נמצאה הלימה בין הערכים והקודים התרבותיים לבין התגובות והמעשים?

העלאת נקודות מבט שונות

הפער בין הדימוי של אלבנים קוסוברים ובין המתגלה בקטעים.

מבחר קטעי קריאה לצורך השוואה וניתוח

קטע קריאה מספר 8:

ישה אלטרץ נמנה עם קבוצת יהודים שרוכזו בבית הסוהר בפרישטינה. הוא היה פליט מבלגרד. אלטרץ סיפר על פעולה מופלאה שהתרחשה, למען הצלתם של היהודים בפרישטינה. כשנודע שכוחות גרמניים עומדים לקחת את הגברים היהודים מפרישטינה, רופא מקומי בשם ד"ר ספירו ליטו, שניהל את בית החולים העירוני, פינה את החולים מאחת המחלקות, העבירם לאחרות ובמחלקה שהתרוקנה מחולים הסתיר יהודים רבים. הוא הכין עלונים שהזהירו מפני התפשטות מגפה מידבקת ותלה אותם ברחבי העיר ובכניסות למחלקה שבה הוסתרו היהודים. כשהגיעו הגרמנים לבית החולים וערכו בו חיפוש אחר יהודים, הם נמנעו מלהיכנס למחלקת המחלות המידבקת, לכאורה. לאחר מכן היהודים שניצלו ברחו לאלבניה.

קטע קריאה מספר 9:

"כשהגיעו הגרמנים למיטרוביצה הגיעו חיילים מקומיים לבית שלנו וירו בסבתא שלי שהייתה במנוסה בחצר הבית. הם ידעו שבבית זה גרים יהודים. לאחר מכן גרמנים שהיו בעיר לקחו אותנו למחנה סגור. ד"ר שונפיין (Schonfein) שהיה הרופא במחנה, היה חבר משפחה שלנו. הוא הצליח להוציא אותנו והעביר אותנו לאזור ממנו התחלנו את מסע הבריחה לפרישטינה. הבריחה ארכה כמה ימים. היה זה חורף קשה. הגענו לכפרים ודפקנו על דלתות המקומיים כדי

לקבל מים. ראו שאנו פליטים והכניסו אותנו. יחד עם זה שדדו את הציוד שהיה לנו לא באלימות. אך לא הלשינו עלינו ולא מסרו אותנו לידי הגרמנים שכבר שלטו באזור. הגענו בשלום, אך חסרי כל לפרישטינה. משם ברחנו לבראט באלבניה. האלבנים עזרו לנו בכל מה שיכלו. מבראט הצפנו לעיר שקודר, שם משפחה אלבנית מקומית הסתירה אותנו. משפחת Borichi. בתם Bahriye הייתה לי לחברה. שנים רבות נשארו בקשר. משפחה זאת סיכנה את חייהם עבורנו והם הוכרו ע"י יד ושם כחסידי אומות העולם". (רשלה ביבס קנטוזי ילידת מיטרוביצה, 1928, ראיון בביתה במודיעין 18.8.22)

קטע קריאה מספר 10:

בשנת 1941 הצטרף הזוג בלאגויה ויפה אצ'וויץ' לבית בכר לפרטיזנים. את בתם הקטנה אסתר, שהיתה בת שישה חודשים, הפקידו אצל אמא של יפה, אסתר בכר שהתגוררה במיטרוביצה. בשנת 1942 עצרו הגרמנים את כל יהודי האזור וכלאו אותם במחנה ריכוז בעיר. צוענייה שהתגוררה קרוב לפרישטינה בשם הייריה אימרי מיכליץ' (Hajrija Imeri Mihaljic) ומאז נעוריה עבדה בבית אסתר בכר, גילתה כלפי השתיים אהדה. היא הלכה עם ילדיה למחנה בו נכלאו ההורים היהודים כדי לבקרו. היא הצליחה להערים על השומרים ופגשה את הסבתא ונכדתה התינוקת. בפגישה קצרה זו מסרה הסבתא לצוענייה את אסתר התינוקת ואמרה לה שאם מישהו מבני המשפחה ישרדו, עליה להתחייב למסור לידיה את אסתר. אך מנגד, אם לא יישאר בחיים אזי על הייריה לגדל את אסתר כילדתה. הייריה הצליחה להוציא את התינוקת אסתר מהמחנה ולשאתה בזרועותיה לצד ילדיה. יחד הלכו כשרת דרך עד שהגיעו לכפר של הצוענייה. מיד הולבשה התינוקת בבגדי צוענים כמו שאר התינוקות בכפר. שמה שונה ל"מיריאדיה". רוב בני הכפר לא ידעו שהיא יהודייה. כעבור שנים ארוכות ספרה אסתר שאהבה מאד את הייריה שהיתה לה כאם. כל בני משפחתה נספו. לאחר המלחמה, בעקבות הלשנת שכן בכפר, הגיעו נציגי הקהילה היהודית מפרישטינה לקחו עמם את אסתר והודו למצילתה. אסתר הועברה לבית היתומים היהודי בבלגרד. ב-21 באוגוסט 1991 הכיר "יד ושם" בהייריה כחסידת אומות העולם.

קטע קריאה מספר 11:

מזיכרונותיו של יוסף כהן:

"במיטרוביצה היתה משפחת סלמני (Selmani) אלבנים שחיו במיטרוביצה, בזכותם אנו חיים. קורטש היה שמו של ראש המשפחה. האיש היה קשה יום. בעל חנות לפרסות סוסים שהוא פירזל אותם. היו לו שלוש כרכרות רתומות לסוסים. אבי ידע מתי החגים שלהם והיה מזמין את קורטש לחנות הבדים שלו כדי שיבחר בדים. "אין לי כסף לשלם לך, אבי ענה לו יהיה לך תשלום, אם לא אז אלוהים יתן לנו, תיקח!" אהב את אבא משהו. אשתו של קורטש תפרה מהם בגדים לילדיהם. לקורטש נתן חליפות, נתן לו גרביים, הכל ללא תמורה. אבי זכרנו לברכה היה בן אדם שהוא תמיד היה עושה "שלח לחמך על פני המים". כאשר הגיעו חיילי האס.אס לביתנו הגיע עמם משתף פעולה אלבני מקומי ששמו ג'פר דבה. הוא אחד מאלו שמסרו את שמות היהודים לגרמנים. אנו ישבנו במטבח רועדים מפחד כאשר החבורה נכנסה. הם שאלו על בני משפחת כהן, נענו בשלילה והסתלקו. מישהו מאנשיו של דבה אמר לו לא להכניס את אבא ובני משפחתו לרשימה. כשהם הסתלקו הופיע קורטש עם הכרכרה שלו וביקש מאבי לקחת חפצים לדרך ולקח אותנו לביתו. קורטש אמר לבנו חסן: "תרתום עגלה עם שני סוסים, תיקח עוד שני סוסים מאחור, תיקח את יצחק (אבי יוסף) עם חפציו ותעביר אותו את הגבול לפרישטינה (שם היו האיטלקים אותה עת) אם תחסר שיערה מראשו אני עושה ממך חתיכות. הבן כמסורת קוד הכבוד "הבסה" *נישק את אביו, נתן לו יד ואמר: "קודם אני אמות ואח"כ הוא ימות" הגענו לתחנת הרכבת ומשם עלינו על הרכבת לפרישטינה. בעיר זאת גר אח של אמי". (יוסף כהן

יליד, 1932, מיטרוביצה עדות ל"יד ושם", 7.5.2000 (נספח 6)

תמונה מספר (14): ילדים יתומים בבלגרד, 1944. (נספח 7)

תמונה מספר (15): משפחת סלמני Selmani - יושב ראשון משמאל קורטש. Kurtesh עומד במרכז הבן חסן. Hasan

Enis Kelmandi

*בסה -קוד של כבוד, קוד המתייחס לפרק "הבטחות" שבקאנון. על פי הבסה אורח, שנכנס לביתו של אלבני והתקבל בברכת "ברוך הבא", זכאי להכנסת אורחים והגנה עד לעזיבתו את המקום.

הערות למורה:

- יש להבהיר את המוסבר ברציונל בפרק זה לגבי השוני בגורלם של יהודי פרישטינה לעומת גורלם של יהודי מיטרוביצה.
- מומלץ להקרין את הקטעים הרלוונטיים מתוך הסרט "קחי את הילדה" (נספח 11) המתייחסים לסוגיית ההתנגדות.
- יש להקדיש זמן לתגובות התלמידים בשל העומס הרגשי המתואר בקטעים ובתמונות.

חומר רקע למורה-שיעור 2

"חבל קוסובו היה מחולק בין הגרמנים לאיטלקים. סופם המר של יהודים ממיטרוביצה ונובי פאזאר (Mitrovica, Novi Pazar) היה בשנת 1942. בירת החבל, פרישטינה, היתה תחת חסותה של איטליה. כמעט מייד לאחר שיהודי מיטרוביצה נלקחו לסיימישטה* דרשו הגרמנים מהאיטלקים למסור להם את היהודים שהתגוררו בשטחם. האיטלקים לא עמדו בלחץ ומסרו לגרמנים חמישים איש, רובם יהודים שהגיעו לקוסובו כפליטים. כל אלה נרצחו בבלגרד. את יתר הגברים היהודים העבירו האיטלקים במאורגן, במשאיות, לשטחה של אלבניה הישנה, רובם לעיר בראט. משם הם התפזרו והועסקו בעבודות שונות. במשך הזמן הצטרפו אליהם גם יתר בני המשפחה, נשים וילדים. האלבנים קיבלו את הפליטים לבתיהם בחום רב וגם השליטים האיטלקים עזרו להם ככל שיכלו. מצב זה השתנה עם כניעת איטליה בספטמבר 1943, כשגייסות גרמניה נכנסו לשטחה של אלבניה. יהודים רבים שנראו עד אז ברחבי אלבניה נעלמו בין לילה, מצאו מסתור בכפרים נידחים או בערים אצל משפחות אלבניות. אחדים מהצעירים הצטרפו ליחידות הפרטיזנים האלבנים. אולם, היו יהודים מפרישטינה שהחליטו בתמימותם כי מוטב לחזור לבתיהם. ב-14 במאי 1944 הקיפו הגרמנים את בתי היהודים בפרישטינה. במצוד על היהודים השתתפו אנשי דיוויזיית הוואפן אס.אס ה-23 "סקנדר-בג**" שהייתה מורכבת ממשפטי פעולה מקומיים. יהודי פרישטינה נכלאו והועברו בקרונות משא למחנה סיימישטה (שכבר היה "נקי מיהודים") ולאחר שעברו עינויים במשך כחודש ימים נלקחו למחנה ברגן-בלזן, שם נפטרו כמחציתם - 177. כל הניצולים עלו בדצמבר 1948 בעלייה הראשונה שהגיעה מיוגוסלביה לישראל" (ג'ני לבל. אודות השואה - קוסובו עמ' 5-6).

תמונה מספר (17): מחנה סיימישטה.

* סיימישטה (Sajmiste) מחנה ריכוז והשמדה נאצי, היה ממוקם בפאתי בלגרד, על שטחה של מדינת קרואטיה העצמאית בתקופת מלחמת העולם השנייה. מוכר גם כ"מחנה זמלין" (Lager Semlin). הוא הוקם ב-28 באוקטובר 1941 ונועד לאכלוס ע"י יהודים, סרבים, צוענים ואחרים. את המחנה ניהל קצין האס אס הרברט אנדורפר, שנודע לשמצה בשימוש במשאיות גז על אלפי אסירים יהודים.

** דיוויזיית (יחידת) הוואפן (ההררית) אס.אס-23: הוקמה ע"י גרמניה הנאצית, בתקופת מלחמת העולם השנייה, בתחום קרואטיה, שכללה באותה תקופה גם את בוסניה והרצגובינה. הפיקוד העליון של האס.אס תיכנן שדיוויזייה זאת תורכב מ 10,000 מתנדבים. היחידה התארגנה ואומנה בקוסובו. היא הורכבה בעיקר מאלבנים מחבל ארץ זה כאשר מעטים מאד בה היו מאלבניה עצמה, ועל כן היא הייתה דיוויזיית קוסובו. היא פעלה באופן כמעט בלעדי באזור זה ובאזורים נוספים בסרביה. הדיוויזייה לקחה חלק גם בשואת העם היהודי במסגרת המאמצים לטהר את קוסובו מסרבים, צוענים ולא-אלבנים אחרים. צורפו ללוחמיה גם חיילים גרמניים מאוסטריה.

מחנה הריכוז ברגן בלזן (Bergen-Belsen)

מחנה ברגן –בלזן הוקם כמחנה שמילא תפקידים מיוחדים ברשת מחנות הריכוז בגרמניה הנאצית. ברגן –בלזן נמצא בסקסוניה התחתית שבצפון גרמניה ליד העיר צלה (Celle).

תמונה מספר (18): מפרשטינה לברגן בלזן.

באפריל 1943 הוקם מחנה ברגן –בלזן רשמית כמחנה מעצר לעצורים המיועדים לחילופי שבויים. מדובר היה בעצורים שמדינות בעלות הברית היו צפויות לקבל, בתמורה לשבויים ששלטונות גרמניה הנאצית היו מעוניינים להחזירם לגרמניה. ב-18 החודשים הראשונים לקיום המחנה, הוקמו בו חמישה מחנות משנה המבודדים זה מזה. יהודי קוסובו הוצבו במחנה המשנה הגדול ששמו "מחנה הכוכב" (Stern Lager). היו בו 18 צריפים. האסירים היהודים ששוכנו בו היו מיועדים לכאורה לחילופין. הם לא קיבלו לבוש של אסירי מחנות ריכוז, הותר להם ללבוש את בגדיהם, אך הם חויבו לשאת את הטלאי הצהוב (מגן דוד-מכאן השם "מחנה הכוכבים") בצריפים שונים הייתה הפרדה בין נשים לגברים, אבל התאפשרו פגישות בין בני משפחות. רוב העצירים היו יהודים מהולנד, ביניהם גם אנה ואחותה מרגוט פראנק. לפי המפקד ביום 31 ביולי 1944, היו במחנה זה 4,100 אסירים יהודים ביניהם כמה מאות יהודים מיוגוסלביה כולל יהודים מחבל קוסובו, שהוגדרו כמיועדים לחילופין. ממרס 1944, המחנה הפך

בהדרגה למחנה ריכוז. לשם התחילו הגרמנים להעביר אסירים ממחנות ריכוז אחרים שהוגדרו כחולים וכאלו שאינם כשירים לעבודה. כתוצאה ממנות מזון זעומות ותנאי תברואה גרועים ביותר וללא טיפול רפואי, מתו רבים בתוך זמן קצר. בעלי התפקידים במחנה כמו הקאפו התנהגו באכזריות רבה לאסירים היהודים ועקב כך, מצבם הוחמר בצורה ניכרת. האסירים סבלו גם מהיחס הסדיסטי של רופא המחנה ד"ר קרל יגר שהכריח את האסירים לרוץ ריצות בלתי פוסקות. בחודשי קיץ 1944 נרצחו במחנה כ-200 אסירים בזריקות פנול "הגברים הבוגרים הוצאו לעבודה ביער הסמוך למחנה כדי לעקור את שורשי העצים בידיים חשופות. אלו נועדו לשמש חומר בעירה לאוכלוסייה בישובים הגרמנים הסמוכים. הנשים והילדים הבוגרים עבדו בפירוק נעליים בליות, שהובאו למחנה בערמות גדולות".

תמונה מספר (19): תמונת ערמות הנעליים (ארכיון התצלומים של יד ושם)

"במשך שעות עמדו האסירים היהודים ברחבת המפקדים של המחנה עייפים ותשושים. שומר האס אס הגרמני היה עובר בין השורות ברכיבה על אופניים. האיש דיווש לאטו ובחן אותנו בקפידה. הוא הרביץ מכות רצח למי שחרג מן הקו. היו שצנחו ומתו, אחרים התעלפו בכאב. ואנחנו, נשכנו את שפתינו, מקווים שהשורה ישרה...בהתחלה היינו עוקבים בקנאה אחרי שכנינו ההולנדים. הם ניסו לשמור על סדר יום קבוע: ארוחת בוקר, צהריים וערב. אצלם חילקו בדקדקנות את הלחם, באמצעות קרש קטן ובהגיע השעה התיישבו ואכלו בצוותא את פיסת הלחם שלהם...אנחנו, אנשי הבלקנים, עמדנו תמיד בפני הדילמה הדגולה: האם לאכול את מנתנו היומית בבת אחת, מיד בקבלנו אותה, או לחלקה... בסוף קיץ 1944 המחנה הוצף ביהודים שהגיעו ממחנות הריכוז במזרח... הצפיפות גברה והיה צריך להוסיף קומה נוספת, שלישית לדרגשי העץ שישנו עליהם...ואז בא מפקד חדש, יוסף קרמר שהגיע מן הפיקוד על אושוויץ. עכשיו, הכל הידרדר לתוהו ובוהו ולסיוט אימים...היינו אפתיים. אטומים. הרגש נעלם. היינו סהרוריים... בסוף 1944 הגיע רעב מוחלט ועמו השלשולים ומגפת הטיפוס. גיהנום של ממש". (ר. טייטלבוים, כן היה רע לתפארת. ע"מ 50-59).

המחנה שוחרר ב-15 באפריל 1945 ע"י יחידות של הצבא הבריטי. ב-21 במאי הועלה מחנה ברגן בלזן באש ונמחה מעל פני האדמה.

מה-17 בספטמבר עד ה-17 בנובמבר 1945, התקיים בלינבורג (Luneburg) שבגרמניה, בפני בית משפט צבאי בריטי, משפטם של 48 אנשי סגל מחנה ברגן בלזן, ביניהם 16 נשים. 11 מבין הנשפטים נדונו למוות, ביניהם מפקד המחנה יוזף קרמר. ב-12 בדצמבר 1945 הם הוצאו להורג.

שעור 3- יהודים בתנועת הפרטיזנים בקוסובו (שעור אחד)

סוגיה מרכזית ומוקדי הוראה

- מהם הגורמים להצטרפות דלה יחסית של יהודים מחבל קוסובו ליחידות הפרטיזנים ?
- ארגון המחתרת היהודית ע"י הרב הצעיר יוסף לוי- "יחידת העורף".
- הניגודים הלאומיים בחבל קוסובו וחולשת תנועת ההתנגדות בחבל.

רציונל

חבל קוסובו היה מימים ימימה "סביבה רב תרבותית" לפי ההגדרה הנהוגה בימינו. קומץ יהודים שחי בו, חי בין אלבנים, טורקים, סרבים, מונטנגרים וצוענים. שפות ודתות שונות יצרו תרבויות וזהויות לאומיות שונות. מגוון רכיבי זהויות אלו, לא תרמו להתפתחותה של תנועת הפרטיזנים בחבל. הכובש האיטלקי או הגרמני ידע לנצל את הניגודים הלאומיים בחבל לטובת האינטרסים שלו. לכל אלו נוספה סוגיית "אלבניה הגדולה". במסגרת ביתורה של יוגוסלביה, סופח חבל קוסובו יחד עם חלקים מסוימים של מקדוניה בהם היתה אוכלוסייה גדולה של אלבנים, לאלבניה. רוב האוכלוסייה האלבנית תמכה בסיפוח, אך היו גם שראו בסיפוח כיבוש. שאלת ההשתייכות לחבל העסיקה בתקופת המלחמה גם את התושבים האלבנים של החבל והיוותה מכשול מרכזי להצטרפות המונית של אלבנים לתנועת הפרטיזנים בו. נסיבות אלו, היו הגורם המרכזי לחולשת תנועת ההתנגדות והפרטיזנים בקוסובו. למעשה, תנועת הפרטיזנים בחבל החלה להתפתח רק אחרי כניעת איטליה, בקיץ 1943. חולשת תנועת ההתנגדות בחבל גרמה גם להצטרפות דלה יחסית של יהודים מהחבל ליחידות הפרטיזנים המועטות שהוקמו בו בתקופה הראשונה. בסתיו 1943 הוקמו שני גדודי פרטיזנים. במהלך 1944 הלכו וגדלו יחידות הפרטיזנים מ-400 ל-4000 לוחמים. הוקמה גם בריגדת הפרטיזנים השנייה של מקדוניה וקוסובו, בהן לחמו גם יהודים. עם זאת, מבין היהודים שהצטרפו לפרטיזנים היו שזכו לעיטורי כבוד והוקרה על פועלם.

דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה

הערה דידיקטית: מומלץ לתת לכל קבוצת תלמידים תמונה ומקור כתוב ולסכם את ההתייחסויות השונות.

* השוואה והסקת מסקנות, ניתוח מקורות כתובים וחזותיים בנוגע לחולשת תנועת ההתנגדות בחבל קוסובו.

תמונה מספר (20): פרטיזנים ביער, יוגוסלביה.

תמונה מספר (21): אלבניה 1943, Preza ביקור הילד ראול את אביו שהופקד כרופא על המרפאה במחנה המעצר.

תמונה מספר (22): הפרטיזנית היהודייה מפרישטינה רות בכר דמירי. (עומדת ראשונה מימין)

לפני המלחמה, הצטרפה רותי לתנועת הנוער הקומוניסטי. לאחר הכיבוש היא ריכזה קבוצת מחתרת של 15 צעירים יהודים, באחד מרבעי העיר פרישטינה. הם ביצעו פעולות חבלה זעירות, סרגו גרביים וסוודרים בעבור פרטיזנים בהרים והפיצו חומרי תעמולה. במאי 1942 נשלחה עם קבוצה גדולה של יהודי פרישטינה לבראט שבאלבניה. אחרי כניעתה של איטליה, חזרה לפרישטינה והמשיכה בפעילותה המחתרתית. במסגרת פעילותה הכירה רותי את גאני דמירי פעיל מחתרת מפריזרן, ממוצא אלבני. כאשר החל גירוש יהודי פרישטינה באביב 1944, גורשו גם בני משפחתה של רותי ודמירי הסתיר אותה בביתו שבפריזרן. משם נמלטו לאלבניה והצטרפו לבריגדה הפרולטרית (מעמד הפועלים) הראשונה של אלבניה. השניים צעדו במסגרת הבריגדה לקוסובו, שם הוקמה הבריגדה הרביעית של קוסובו, בה מונתה רותי לראש שירותי הרפואה. משפחתה של רותי נלקחה לברגן בלזן, שם נספו אביה ואחד מאחיה. האחרים שרדו, שבו לקוסובו ועלו לישראל.

✓ יש להתייחס לאוכלוסייה המצולמת בתמונה.

✓ יש להתייחס לתפקידים שמילאה רותי כפרטיזנית.

* רדיפת היהודים והחיים תחת הכיבוש האיטלקי

תמונה מספר (24): העיר פריזרן (Prizren) על גדות נהר ביסטריצה. (צילום: ג. חסקין).

ב-6 באפריל 1941 הגיעה המלחמה לפריזרן. ד"ר יוסף טייטלבאום גויס כקצין רפואה ויצא למלחמה. אבל יוגוסלביה נכנעה בתוך כעשרה ימים. טייטלבאום חזר הביתה מוכה ותשוש. האיטלקים היו לאדוני קוסובו, שסופחה לאלבניה. תושבי העיר והאזור היו לאזרחים אלבנים. כמשפחה היהודית היחידה בפריזרן, יהדותם לא נחשבה ועל כן גורלם היה טוב מגורלם של יהודי החבלים האחרים שביוגוסלביה. בסתיו סגרו השלטונות את בתי הספר בפני הילדים הסרבים. הילדים גורשו לרחובות וההשכלה שרכשו הייתה השכלת רחוב.

✓ יש להבחין בין הזיכרונות מהעיר פריזרן מאותן שנים כפי שמתארים המהגרים, לעומת הזכרונות של בני המקום.

קטע קריאה מספר 12:

"וידה מבורך ושתי בנותיה נמלטו מסרביה לקוסובו בנובמבר 1941. בעזרת תעודות מזויפות, הן הסתתרו זמן מה בעיר פריזן שבה מצאו מסתור עוד חמש-שש משפחות יהודיות מסרביה. לבסוף נאסרו כולם בידי שוטרים איטלקים ובספטמבר 1942 הועברו לעיירה האלבנית קווייה (Kavaja) עם עוד עשרים משפחות של פליטים יהודים. גורלם של היהודים שמצאו מקלט בכפרים נידחים באלבניה בכל תקופת המלחמה, היה טוב יחסית ורובם ניצלו. משפחת מבורך חזרה לאחר השחרור לבלגרד והייתה בין המשפחות היהודיות המעטות ששרדו. "לאושרנו לא היה קץ. היינו בין המשפחות המועטות אשר אחרי כל הסבל התאספו שוב."

(ראול טייטלבוים "אחד מתוך שמונה" עמ' 282-283)

קטע קריאה מספר 13:

"האיטלקים היו אוהבי חיים. חייכנים, צחקנים ורעשנים. הם מילאו את בתי הקפה והמסעדות בכיכר המרכזית שלנו, שאננים כפי שחייילים כובשים שהוצבו בעיירה שכוחת אל יכולים להיות. אנו, ילדי המלחמה, חיפשנו אלף דרכים לחלץ מהם פרוטה. בלי מילים, בתנועות ידיים זריזות, רוצים למכור גרביים חמים, עבודת יד של אמא. בוקר אחד מצאנו ווסא (vesa), שהיה אז חברי הטוב ואני מצלמה...הזדמנות נהדרת להתפרנס. את סרט הצילום רכשנו בפרוטות מהצלם העירוני. הצבנו את המצלמה בלב השכונה: מי רוצה תמונה? בתוך ימים אחדים התחלנו לשווק את מרכולתנו לחיילים האיטלקיים בבתי הקפה שבעיר. הפכנו את החיילים האיטלקיים לקליינטים שלנו. צילמנו אותם צוהלים, מנופפים לשלום, וזורקים את כובעיהם למים..." "הצבא האיטלקי החרים את בתינו. יש לכם שבוע לארוז ולעוף מן הדירה, אמרו."

(ראול טייטלבוים, "כן, היה רע לתפארת" ע"מ 32-31, 36)

קטע קריאה מספר 14:

"אני כנער צעיר בן 14, שברח עם משפחתי לאלבניה, הצטרפתי לכוחות הפרטיזנים הלוחמים והמתנגדים לכיבוש... בתור פרטיזנים הסתובבנו ימים רבים בסבך היערות. כל מבוקשנו היה להשיג מזון שיקיים אותנו. זכור לי שהתקיימנו מקמח תירס. היינו מכינים בערב קמח זה עם מים ומקבלים לחם צהוב וקשה שהזין אותנו. לנו ברפתות של הכפרים ובלילות הקרים התכסנו בקש שהיה מפוזר בהן. ההרגשה שאפפה אותי ונערים בני גילי, הייתה שאנו עושים מעשה עילאי והיינו גאים להיקרא פרטיזנים- אפילו לזמן קצר."

(עדות אלברט אברהם אדיג'ס יליד מיטרוביץ, 1929)

הערות לקטעי קריאה 12,13,14:

✓ יש להבחין בתוך המסופר בשלושת קטעי הקריאה בפתרונות ההישרדות שסייעו למספרים.

✓ יש להתייחס לפערים בתיאורי החיילים האיטלקים שכבשו את פריזן, שנובעים מנקודת מבט של נער בן 12.

חומר רקע למורה - שיעור 3

בשנת 1941 חיו ביוגוסלביה (ארץ הסלבים הדרומיים) 16 מיליון תושבים והיא הייתה אחת המדינות החדשות שהוקמו לאחר מלחמת העולם הראשונה. דווקא בה, התפתחה תנועת התנגדות לכיבוש, הגדולה והחזקה ביותר במלחמת העולם השנייה. היהודים היו בין הראשונים ללחום בתנועות ההתנגדות ונשאו בתפקידי מפתח בהנהגת תנועת הפרטיזנים. מדינה זאת התקיימה בעיקר בשל האיומים החיצוניים המשותפים לבני הלאומים השונים שהרכיבו אותה, והאמונה שאחדותם תשפר את סיכויי הישרדותם, לעומת קיומם בנפרד. 52 דיביות משלוש מדינות תקפו את יוגוסלביה ובקלות הביסו את צבאה. בעת ביתורה של יוגוסלביה אחרי כניעתה באפריל 1941, העבירו הגרמנים את חבל קוסובו לשליטה צבאית של האיטלקים ולשלטון מנהלי אלבני. סיפוח החבל לאלבניה יצר את "אלבניה הגדולה" כפי שכונתה באותם ימים. נותרה מובלעת קטנה בצפון החבל, בואך סרביה, ובה העיר מיטרוביץ וסביבותיה, אותה השאירו הגרמנים תחת שליטתם בעיקר בשל מכרות אבץ וכסף שהיו שם. רוב יהודי עיר זו, נרצחו עד מחצית 1942 במחנה ההשמדה סיימישטה שליד בלגרד. גורל יהודי פרישטינה שהייתה תחת פיקוח איטלקי, היה שונה. הם אומנם נרדפו ונושלו מרכושם, אך לא נשקפה סכנה לחייהם. באביב 1944, אחרי כניעתה של איטליה וכניסת הגרמנים, רוכזו כל יהודי פרישטינה ויחידים שנותרו ביישובים אחרים של החבל, בקסקרטין-מחנה צבאי בעיר. זאת הייתה המשימה הראשונה של דיוויזיית ההרים ה-21 של האס.אס. ע"ש סקנדנברג. חיילי היחידה התעללו ביהודים. כחצי שנה לאחר הקמת היחידה, לאחר ששחררו הפרטיזנים את חבל קוסובו, היא התפרקה.

הגורמים לחולשתה של תנועת הפרטיזנים בקוסובו

חבל קוסובו ששמו הרשמי היה קוסובה (Kosova) היה מימים ימימה "סביבה רב תרבותית". חיו בו אלבנים, טורקים, סרבים, מונטנגרים, צוענים וקומץ יהודים. בקוסובו היה בליל של לשונות, תרבויות וזהויות. נתונים אלו לא תרמו להתפתחותה של תנועת הפרטיזנים בחבל והכובש, איטלקי או גרמני, ידע לנצל את הניגודים הלאומיים בחבל לטובת האינטרסים שלו. לכל אלה נוספה סוגיית "אלבניה הגדולה". במסגרת ביתורה של יוגוסלביה, סופח כאמור חבל קוסובו עם חלקים מסוימים של מקדוניה שהיו מאוכלסים באלבנים-לאלבניה. האוכלוסייה האלבנית ברובה תמכה בסיפוח וראתה בהתפתחות זאת שחרור. בעבורם זה לא היה כיבוש, אלא מימוש של מאווייהם הלאומיים, היות ובממלכת יוגוסלביה חשו מקופחים. אך בקרב האוכלוסייה הסרבית והמונטנגרית בחבל, התחושות היו שונות. סיפוח חבל קוסובו לאלבניה היה בעיניהם כיבוש והשלטון האלבני נחשב לשלטון אויב. עבר זמן עד אשר התארגנו קבוצות של פרטיזנים ראשונות בקוסובו. למרבה הפרדוקס, נעשה הדבר בעזרת קומץ של פעילים קומוניסטים שבאו מאלבניה. אלו הגיעו לחבל עם השלטון האלבני החדש ובניהם סגל מורים, שבאו מאלבניה כדי ללמד את ילדי קוסובו כדי שיהיו חלק מ"אלבניה הגדולה".

השאלה למי שייך חבל קוסובה לאלבניה שאליה סופח או ליוגוסלביה? העסיקה בתקופת המלחמה גם את התושבים האלבנים של החבל. הבעיה הזאת הייתה אחד המכשולים להצטרפות המונית יותר של אלבנים לתנועת הפרטיזנים בחבל. בתקופת המלחמה יישמו יחידות הפרטיזנים וגופי המחתרת הפוליטיים בחבל קוסובו את הקו שקבעה ההנהגה המרכזית של טיטו (שליט יוגוסלביה שהקים תנועת התנגדות פרטיזנית חמושה לכיבוש הנאצי של יוגוסלביה במלחמת העולם השנייה). לפי קו זה, הקפידו שכל התפקידים המרכזיים ביחידות הפרטיזנים ובגופים הפוליטיים של תנועת ההתנגדות בחבל קוסובו, יהיו מחולקים שווה בשווה בין האלבנים, לסרבים ולמונטנגרים.

יחידות פרטיזנים ראשונות, הוקמו בחבל רק באביב 1943. לאחר כניעתה של איטליה החלה להתפתח תנועת הפרטיזנים בחבל. בסתיו 1943 הוקמו שני גדודי פרטיזנים שהורכבו בעיקר מאסירים שהשתחררו באלבניה.

בנובמבר אותה שנה, אוחדו יחידות אלו לבריגדת הפרטיזנים (יחידה צבאית) הראשונה של מקדוניה וקוסובו. במהלך 1944 הלכו וגדלו יחידות הפרטיזנים מ-400 ל-4000 לוחמים והוקמה גם בריגדת הפרטיזנים השנייה של מקדוניה וקוסובו. בשתי בריגדות אלו לחמו גם יהודים.

האם היו גילויי אנטישמיות בתנועת הפרטיזנים?

מבין כ-15,000 יהודי יוגוסלביה ששרדו בשואה, למעלה מ-45 אחוז, או קרוב ל-7000 נפש, ניצלו משום שהצטרפו לפרטיזנים, או משום שעלה בידם להגיע לשטחים ששחררו בידי הפרטיזנים בעיקר, לאחר כניעת איטליה בסתיו 1943. לאור עוצמתה של תנועת הפרטיזנים ביוגוסלביה, נשאלת השאלה מדוע היה היקף ההשמדה של יהודייה גדול כל כך ומדוע לא ניצלו באמצעות הצטרפות לשורות הפרטיזנים, יותר יהודים נרדפים? ניתן למנות מספר גורמים אובייקטיביים שיענו על השאלה:

1. תנועת הפרטיזנים הגיעה לשלב של התפתחות מואצת לאחר השמדת רוב יהודי יוגוסלביה.
 2. מרכזי תנועת הפרטיזנים נמצאו בהרים ובאזורים כפריים ואילו מרבית יהודי יוגוסלביה חיו בערים.
 3. ליהודים רבים לא הייתה נגישות לקשר המחתרתי, בגלל תנאי המחתרת והחשדנות הרבה למצטרפים אליה.
 4. בקרב חלקים גדולים של יהדות יוגוסלביה, לפחות בשנה הראשונה למלחמה, שררה אשליה ותקוות שווא שהמצב לא יחמיר. כאשר הגיעה ההתפכחות, מכונת ההשמדה כבר עבדה במלוא הקיטור.
 5. עדויות של פרטיזנים יהודיים ביטאו תחושות תסכול על שקופחו בעלייה בדרגות, בדרגים הבינוניים והנמוכים בשטח וזכו ליחס משפיל על היותם יהודים (נספח 8 - עדות זאב מילוא).
- בהנהגת הפרטיזנים היו מודעים להפצת שמועות אודות פליטים יהודיים ע"י תושבים מקומיים. הם ניסו להתמודד עמן, אך לא תמיד בהצלחה. הינקו גוטליב מונה לחבר במוסדות שהקימו ראשי הפרטיזנים בקרואטיה לצורך הטיפול בפליטים יהודים. בדיווח מ-1944 הוא כותב כך: "...בדרך כלל יחסה של האוכלוסייה הקרואטית והסרבית כלפי הפליטים היהודים אינו טוב ביותר. בשל התעמולה האנטישמית, רואים האיכרים ביהודים מקור לסחיטה. לעומת זאת, מתייחסים הפרטיזנים הלוחמים אל היהודים כידידים ובעלי ברית"
- (תולדות השואה ביוגוסלביה, ע' 336)

תנועת הפרטיזנים של טיטו הייתה תנועה המונית. מרבית לוחמיה וסגל הפיקוד באו מקרב האוכלוסייה הכפרית מקומית. היו בהם בעלי דעות קדומות על היהודים והיו בשוליים גם גילויי אנטישמיות. בתקופת המלחמה היו טיטו וחבריו מודעים היטב לגורל הטרגי הפוקד את היהודים ואף עזרו בפרשת פינוי הפליטים היהודים. בעדות שנתן ב-1970 פרץ רוזנברג סיפר: "בסביבתו של טיטו היו מלאי הבנה לבעיה היהודית." טיטו עצמו אמר לרוזנברג שהפרטיזנים היוגוסלבים קיבלו הוראה לעזור ליהודים באשר הם. רוזנברג שהה במחיצתו במשך יותר מחצי שנה, בתקופה הקשה ביותר שפקדה את הפרטיזנים ביוגוסלביה, במחצית השנייה של 1943. (המקור בסעיף 17 עמ' 325 ר. טייטלבוים, אחד מכל שמונה).

יהודים בתנועת הפרטיזנים בחבל קוסובו

בתקופת הבריגדה הראשונה, הייתה הצטרפות דלה של יהודים לפרטיזנים, בשל חולשת תנועת ההתנגדות בחבל קוסובו. בשנת 1941 הצטרפו לפרטיזנים רק שני יהודים מקוסובו, יהודים אשר נהרגו מאוחר יותר. אחרי כניעתה של איטליה, הצטרפו לפרטיזנים רבים יותר מיהודי החבל, אך גם אז, ההצטרפות לא הייתה המונית.

החל מקיץ 1941, פעלה בעיר פרישטינה קבוצת מחתרת שאורגנה ביוזמתו של הרב הצעיר יוסף לוי, שערב המלחמה סיים את לימודי הרבנות בסרייבו. בשל הרקע הזה זכה לכינוי "הרב האדום". המחתרת היהודית אורגנה בפגישה שנערכה ביוני 1941 ועסקה באיסוף כספים לתמיכה בתנועת המחתרת הכללית שהחלה להתפתח. היא כונתה "יחידת העורף" והייתה מורכבת מעשרה חברים, שבעה מהם היו יהודים. מפקד "יחידת העורף" היה הרב יוסף לוי והממונה הפוליטי היה פעיל המחתרת הסרבי מירו לזרוביץ'. לרשות הקבוצה עמדו אקדח אחד וחוברת הדרכה לשימוש בנשק שהנפיק בעבר הצבא היוגוסלבי. הקבוצה פעלה כשנה, עד שחלק מחבריה נאסרו והועברו לעיר בראט שבאלבניה.

התופרת מטילדה בכר בוקיץ', ילידת 1923, הייתה בעלת התפקיד הבכיר ביותר בתנועת המחתרת בקוסובו, מקרב כלל יהודי פרישטינה. היא הצטרפה לארגון המחתרת ב-1941 והייתה מראשי ארגון הנוער הקומוניסטי שפעל בעיר. ב-1944 נבחרה לחברה בוועד האזורי של המפלגה הקומוניסטית באזור. ביוני 1944, תפס אותה הגסטפו והעבירה לבית סוהר בווינה, שם הייתה כלואה עד סוף המלחמה. היא זכתה לעיטור "לוחמים ראשונים של 1941". כך גם רבקה רובנוביץ', עקרת בית מפרישטינה, ילידת 1920, אשר ברחה ממחנה באלבניה וב-1942 הצטרפה לפרטיזנים האלבנים.

התלמידה מפרישטינה רותי-רוחלה אהרונוביץ'-דמירי ילידת 1924, שוכנעה ע"י הרב שכדאי לה לברוח להרים ולהצטרף לקבוצה שהוביל, על מנת להצילים. עוד לפני פרוץ המלחמה הצטרפה רותי לנוער הקומוניסטי ולאחר הכיבוש ריכזה קבוצת מחתרת שכללה 15 צעירים יהודים. הם פעלו באחד מרובעי העיר. הצעירים ביצעו פעולות חבלה זעירות, סרגו גרביים וסוודרים עבור הפרטיזנים בהרים והפיצו חומרי תעמולה. במאי 1942 נשלחה רותי עם קבוצה גדולה של יהודי פרישטינה לבראט שבאלבניה. אחרי כניעתה של איטליה, חזרה רותי לפרישטינה והמשיכה בפעילותה המחתרתית. במסגרת פעילותה הכירה רותי את גאני דמירי פעיל מחתרת מפריזרן ממוצא אלבני. כאשר החל גרוש יהודי פרישטינה באביב 1944 הסתיר אותה דמירי בביתו בפריזרן. משם נמלטו השניים לאלבניה והצטרפו לבריגדה הפרולטרית (הלוחמים נמנו עם מעמד הפועלים) הראשונה של אלבניה. במסגרתה הם צעדו לקוסובו שם הוקמה הבריגדה הרביעית של קוסובו. רותי מונתה לראש שרותי הרפואה. בעוד מרבית מבני משפחתה נשלחו לברגן-בלזן, רותי שהייתה פרטיזנית לוחמת ניצלה. לימים נישאה למצילה והשניים התיישבו בעיר פריזרן, בה הקימו את משפחתם.

ד"ר טייטלבאום נעצר ע"י שלטונות הכיבוש האיטלקיים בראשית 1942, לא בשל היותו יהודי. הוא נעצר עם עוד קבוצת משכילים במסגרת מעצרים גדולים, שנועדו לבלום התארגנות מחתרתית נגד השלטונות. הוא הועבר למחנה מעצר במרכז אלבניה ליד הכפר פרזה (Preza). במהלך מאסרו, הופקד כרופא על מרפאת המחנה. הוא שוחרר ממחנה זה רק בספטמבר 1943 עם כניעתה של איטליה. מיד לאחר השחרור הצטרף ד"ר טייטלבאום כרופא לכוחות הפרטיזנים שלחמו בגרמנים בהרי אלבניה.

ראול טייטלבוים ואמו נותרו בעירם פריז. הצבא האיטלקי החריס את ביתם והם נאלצו למצוא מקומות מסתור. ראול בן ה-12 הצטרף לקבוצת הילדים המחתרתית בפריז. הם ראו עצמם כחלק מתנועת המחתרת האנטי-נאצית שלחמה בכובש. התרומה הראשונה שהביא עמו למחתרת הייתה מלאי התרופות שהותיר אביו במרפאתו בעת שנעצר "המחתרת הייתה אז למרכז חיי, הרחיקה אותי מחבריי הקודמים והעניקה לי עיסוקים חדשים. הקבוצה שלנו התמקדה בהטרדת איטלקים שעברו באזור ובזינוב בהם....חיבלנו בכלי הרכב הצבאיים, פינצ'רנו גלגלים, שברנו שמשות... בקיץ 1943 עברתי עם אמי לאלבניה כדי להתקרב אל אבי הכלוא. ב-8 בספטמבר 1943, הגיעה למחנה ידיעה דרמטית: מלך איטליה הדיח את מוסוליני מכל תפקידיו ואף אסר אותו. לקראת ערב הגיעו פרטיזנים אלבנים מן ההרים וכבשו את המחנה. השמחה הרקיעה שחקים... רוב העצירים וגם אנחנו הצטרפנו לפרטיזנים האלבנים ויצאנו עמם להרים. גם אמא, ששהתה בכפר הסמוך הצטרפה... המסע להרים עבר דרך כפרים זעירים ושכילים מפותלים... אבי טיפל בפרטיזנים פצועים ובכפריים חולים ובתמורה זכינו להגנת המחתרת"

(עמ' 42-43, כן היה רע לתפארת) נספח 9 סרטון מדליקי המשואות תשע"ח 2018, סיפורו של ראול טייטלבוים.

תמונה מספר (26): אלבניה, סוף 1943. פרטיזנים אלבנים נלחמים בגרמנים עם פלישתם לאלבניה. אליהם הצטרפו פרטיזנים יהודים שהגיעו מקוסובו.

מבין הפרטיזנים שלחמו בחבל קוסובו נמנו רבים שלמדו או עסקו במקצועות הרפואה. כך למשל : מנואל ברוכוביץ, סטודנט לרוקחות, יליד 1918. מנואל שהה לאחר הכיבוש במחנה באלבניה. ב-1944 הצטרף לפרטיזנים ופעל בשירות הרפואי של היחידות השונות.

ד"ר יוסף ביבס רופא מפרישטינה יליד 1908. הצטרף לפרטיזנים ב-1944 ושירת בתפקידי רפואה שונים. אשר אשר, רוקח מפרישטינה, יליד 1906, עבר ב-1942 לאלבניה ואחרי כניעתה של איטליה הצטרף לבריגדה הראשונה של קוסובו ומקדוניה. יעקב בכר, סטודנט לרפואה מפרישטינה, יליד 1919, הצטרף ב-1941 לפרטיזנים במקדוניה ונפל בקרב ליד הגבול היווני ב-1943.

ד"ר אלברט יוסיפוביץ, סטודנט לרפואה מפרישטינה, יליד 1916 עבר לאלבניה ובראשית 1943 הצטרף לבריגדה האלבנית השביעית. במחצית השנייה של 1944, חזר ליגוסלביה ומילא תפקידים רפואיים ביחידות השונות של צבא יגוסלביה. אלברט זכה לעיטורים אלבניים גבוהים.

ד"ר יוסף טייטלבאום, היה רופא העיר פריזרן בין שתי מלחמות עולם. לאחר כיבוש העיר לקראת סוף 1941, הוא נאסר ע"י האיטלקים. בראשית 1942 נשלח עם כמה מאות משכילים סרבים ומונטנגרים שחיו בחבל, למחנה ריכוז איטלקי במרכז אלבניה, ליד הכפר פרזה, כעשרים ק"מ צפונית-מערבית לטירנה הבירה. גם במחנה האיטלקי המשיך ד"ר טייטלבאום לעסוק במקצועו, והיה כלוא בו עד לכניעתה של איטליה בספטמבר 1943. עם שחרורו חזר לפריזרן וטיפל בתושבי העיר והסביבה. הגרמנים שכבשו את העיר, הגיעו לבונקר המחתרתי ובמאי 1944 ריכוז אנשי האס.אס מהדיוויזיה על שם סקנדרברג של המתנדבים האלבנים, את כל יהודי חבל קוסובו וד"ר טייטלבאום נשלח עם בנו ואשתו למחנה הריכוז ברגן בלזן.

בין היהודים שהצטרפו לתנועות ההתנגדות השונות היו אחים וקרובים מאותה משפחה. בחבל סנג'ק הנמצא בין קוסובו לסרביה ולמונטנגרו חיו כ-300 יהודים בשתי עיירות של מחוז זה, טוטין (Tutin) ונובי פזר (Novi Pazar). האזור עצמו היה בעל חשיבות אסטרטגית גדולה לתנועת הפרטיזנים, כיוון ששימש שטח המקשר בין דרום סרביה למזרח בוסניה ולמונטנגרו והיה קרוב לזירת הקרבות לאורך מרבית המלחמה. ארבעת בני משפחת בכר הצטרפו לפרטיזנים: מאיר-מרקו, מויש, משה ומילן.

שיעור 4 - סרט דוקומנטרי: "קחי את הילדה" - סיפורה של ניצולת השואה שלה ציון אלטרץ (שיעור אחד) - נספח 11

סוגיה מרכזית ומוקדי הוראה

כיצד התאפשרה הישרדותה של שלה בקוסובו?

- אחותה בלה ציון כהן.
- מסע הבריחה עם סוניה כהן.
- הבריחה לכפר ג'קוביצה וההלשנה על היותה ילדה יהודייה.
- הבריחה לפרישטינה: שלושת המאסרים, השחרור והשהות הזמנית בבתי הניצולים שחזרו מברגן-בלזן.

רציונל

הסרט, שצולם במקדוניה ובקוסובו בשנת 2020 ע"י יד ושם, מפגיש את שלה, ילידת 1935, עם העיר שטיפ ממנה גורשה עם משפחתה ויהודי העיר, בהיותה בת תשע. הסרט מפגיש את שלה עם מחנה המעצר "מונופול" בבירה סקופיה, אליו רוכזו כל יהודי מקדוניה. הסרט מעמת את שלה עם הרגעים בהם אמה לקחה החלטה ודחפה אותה לידי אחותה הגדולה, אשר בשל נתינותה האיטלקית נדרשה לעזוב את מחנה המעצר ובכך הצילה את חייה. "קחי את הילדה אתך" אמרה האם לבתה בלה בשפת הלדינו (שפת היהודים הספרדים), כדי שהחיילים שעמדו לידם לא יבינו. בביקור זה, שלה מצליחה לראשונה לסלוח לאמה, עליה כעסה לאורך השנים בגלל התלאות והייסורים שעברה במהלך נדודיה בקוסובו אליה ברחה עם אחותה. הסרט מפגיש את שלה עם המקומות בהם הסתתרה כילדה שאיבדה את כל משפחתה. בסרט רואים גם, כי מתאפשר לשלה למצוא את קבר אחותה, שהתאבדה משיברון לב במהלך המלחמה וגם לה- לסלוח. הבית החם בו גדלה שלה בילדותה היה מקור הכוח עבורה, הן בתלאות המלחמה בקוסובו והן בהשתלבותה בבית היתומים בבלגרד לשם נשלחה.

שיעור אחוזי ההשמדה מקרב קהילת יהודי מקדוניה, בה נכללת קהילת יהודי שטיפ, הוא מהגבוהים ביותר בשואה, כ-98 אחוזים.

דוגמאות לפיתוח מיומנויות חשיבה

השואה והסקת מסקנות (א):

שלה מציגת בסרט ובספר: חמתה של אחותי בפרישטינה אמרה לי: "מה את חושבת, שכל יום תבכי ותעשי לנו צרות?!"... "כשאחותי נפטרה בכיתי המון"... "לא בכיתי מאז שהייתי בת שמונה. כתבתי לעצמי די לבכות"... "כולם עזבו את המחנה. ברחו. אבל אני לא יכולתי לרוץ הייתי חלשה מאד...התיישבתי ואז סופסוף בכיתי"... "זהו, אמרתי לעצמי, עכשיו כולם עזבו אותי ואני נשארת באמת לבד"... (א. ברוך אלטרץ, שמש מקדונית, עמ' 82-83) (נספח 10)

מציאת הדומה והשונה בין המקרים השונים והסקת מסקנות לגבי מורכבותם.

טיעון

האם נמצאה הלימה בין הבית החם והעוטף בו גדלה שלה בשטיפ וההחלטה שלה כילדה בת שמונה, שנותרה לבדה בעולם, לא לבכות?

תמונה מספר (28): סקופיה, מקדוניה, בית החרושת "מונופול", מאי 2006. שלה ליד לוחית ההנצחה לזכר יהודי מקדוניה שנספו בשואה.

השוואה והסקת מסקנות (ב'):

מציאת הדומה והשונה בדרכי פעולות ההצלה של האלבנים בקוסובו, את שלה הילדה היהודייה.

טיעון

האם נמצאה הלימה בין הערכים והקודים התרבותיים והמוסריים, לבין התגובות והמעשים?

העלאת נקודות מבט שונות

הפער בין הדימוי של אלבנים קוסוברים ובין המתגלה בסרט ובספר.

השוואה והסקת מסקנות (ג')

קטע קריאה מספר 15:

..."הוא הביא אותי לפרישטינה, שם מצא משפחה של יהודים שכנראה גם הם חזרו מהמחנות. אנשים חסרי כל, שלא היה להם כלום, אבל כשראו אותי במצב כזה הם לא יכלו לדחות אותי. כל הפצעים האיומים שהתפשטו לי בכל הגוף...האכילו וטיפלו בי...אבל כנראה היה קשה להחזיק אותי במצב שלי, במצב שלהם. אז העבירו אותי ממשפחה למשפחה בין יהודי פרישטינה, החוזרים אט אט לעיר"... "כל אחד ריחם עלי למספר ימים והעביר אותי עוד פעם למשפחה אחרת"... "אבל כנראה הייתי מעמסה על כולם. אף אחד באמת לא רצה בי. לא רצו אותי והרגשתי עזובה, מטרד על כולם."

(א. ברוך אלטרץ, שמש מקדונית, עמ' 131-130) (נספח 10).

מצא את המשותף בין פעולות הטיפול בשלה, לבין הטיפול בילדה אסתר אצ'וויץ' בתום המלחמה. (קטע קריאה 15)

טיעון

האם נמצאה הלימה בין ערכי היהדות והקודים התרבותיים, לבין התגובות והמעשים של יהודי פרישטינה?

העלאת נקודות מבט שונות

התייחסו להסברים של שלה עצמה, לגבי פשר ההתנהגות כלפיה ולתת הפרק: מחנה הריכוז ברגן בלזן (עמודים 31-33).

הערות למורה:

- מומלץ להקרין תחילה את כל הסרט ברצף (אורכו 63 דקות)
- יש להקרין מתוך הסרט והגרסה הדיגיטלית של הספר "שמש מקדונית", את הקטעים המתייחסים לסוגיות המוצעות לדיון.
- יש להקדיש זמן לתגובות התלמידים בשל העומס הרגשי המתואר בסרט ובספר.

חומר רקע למורה

שלה ציון אלטרץ היא ילידת העיר שטיפ (Stip) שבמקדוניה, הממוקמת כ-85 ק"מ מדרום מזרח לבירה סקופיה. כיום מונה אוכלוסיית העיר כ-43,652 תושבים ויהודים אין בה. היא נחשבת למרכז הטקסטיל של מקדוניה. שטיפ היא עיר כפרית, יפה ופסטורלית ובמרכזה זורם נהר האוטינה, המחלק אותה לשני חלקים.

תמונה מספר (29): שטיפ, מקדוניה.

תמונה (30): מפת מקדוניה.

הקהילה היהודית בעיר שטיפ- רקע היסטורי (תקציר)

הקהילה היהודית בשטיפ נוסדה ב-1512, עת התיישבו בה 38 משפחות ממגורשי ספרד. הם היו אוריינים (ידעו קרוא וכתוב) ובעלי מקצועות חופשיים. משפחות אלו נקלטו היטב במסגרותיה של האימפריה החדשה. ספר זיכרונות של צעיר יהודי מזיכרון יעקב, שהגיע לשטיפ במסגרת שירותו בצבא העות'מאני, מאפשר לעקוב אחר קורותיה של הקהילה- חורבנה במהלך מלחמת הבלקן הראשונה (אוקטובר 1912 - מאי 1913) שיקומה. ב-1913 מנתה אוכלוסיית העיר כ-25,000 נפש. מספר תושביה היהודים היה כ-750. יצחק הלפרין, הצעיר מזיכרון יעקב ששהה עם יחידתו בשטיפ, תאר אותה כעיר יפה אשר מכל הבתים בה הבהבו אורות. תקופת האימונים של יחידתו, היו גם ימי הפסח. החיילים היהודים קיבלו אישור מהמפקד העות'מאני לחגוג את החג בקרב הקהילה היהודית. הלפרין בילה את החג יחד עם חייל מבוגר מסלוניקי שביוון, בשם חג' דוד. השניים בילו את החג בבית אחד מידידי החבר בשטיפ וכך כתב: "לא אשכח את העונג שהסבו לי חג' דוד וידידו משך הימים שחינו בצוותא" (א. סמסונוב, הבלקן הבווער, ע"מ 15-16)

בשנים אלו הפכה מקדוניה זירה לסכסוכים אתניים עזים. אלו לא פסחו גם על שטיפ. בני הקהילה מצאו עצמם מואשמים לא אחת ע"י שכניהם הנוצרים בתמיכה בשלטון העות'מאני. במכתב ששלחו נציגי הקהילה בשטיפ לרב הראשי של סלוניקי, הרב יעקב מאיר, הם מבקשים ממנו עזרה. בני הקהילה מבקשים כי הרב יכתוב מכתב מטעמו, המאשר את חפותם של יהודי העיר. הם מציינים כי מכתב זה נדרש: "למען תהיה לנו האפשרות לחיות בשלום ובאחוה עם שכנינו". במכתב פרטי שנשלח לירושלים משטיפ והתפרסם בעיתון "החירות" נכתב: "עוד לא עבר הפחד מלב התושבים וכולם יראים מפני מאורעות חדשים. רוב החנוונים וביחוד היהודים, נזהרים לסגור את חנויותיהם מבעוד יום ונשמרים מאד בעוברים ברחובות העיר" ("החירות", 9 בינואר 1912). ב-24 באוקטובר נכבשה העיר ע"י כוחות בולגרים. יומיים טרם כניסת הצבא הבולגרי, נמלטה כמעט כל הקהילה על נפשה לסלוניקי, בשל פחד מיחסם העוין של התושבים הבולגרים המקומיים, ואכן כנופיות בולגריות ביצעו טבח המוני בתושבי העיר. הם שרפו את בית הכנסת ואת בתי העסק של היהודים. לאחר התייצבות השלטון הבולגרי בשטיפ, שבו היהודים לאחר שהובטח להם שיוכלו להקים מחדש את בתיהם ולעבד את האופיום – ענף חקלאי שהיה מרכזי וחוקי באותן שנים, וממנו הרוויחו רבים מהם את מחייתם. במלחמת הבלקן השנייה, שוב הפכה העיר לשדה קרב. לאחר סיומה, מצאו עצמם תושבי העיר תחת שלטון חדש- שלטון סרבי.

בתקופה זו, התרחש בקהילה היהודית שינוי משמעותי- עליית הצינונות. שינוי זה היווה גורם מרכזי בזירה היהודית בעיר. הרב הראשי של סרביה באותן שנים היה ד"ר יצחק אלקלעי אשר חי בבלגרד הבירה. הרב אלקלעי תיווך בין בני הקהילה היהודית והשלטון הסרבי המרכזי, שהיה אף הוא בבלגרד. בביקורו של הרב בשטיפ, שרו ילדי בית הספר היהודי את "התקווה" ואחד הילדים אף ברך את הרב בשפה העברית (א.ג'ניאו, יהודי שטיפ במלחמת הבלקן 1912-1913) בין חורבן לשיקום. אתר "עמותת דור ההמשך של יוצאי מקדוניה בישראל".

בספרה "שמש מקדונית" מתארת אפרת ברוך-אלטרץ את החיים בשטיפ בשנים שקדמו לפרוץ מלחמת העולם השנייה, מתוך זיכרונותיה של שלה ציון אלטרץ "...כילדה בת שש, הייתי מסתובבת חופשי, ללא חשש או פחד. לא הייתה תנועת מכוניות, לא היו מגבלות, הכרתי את כל העיר, אהבתי אותה מאד...תמיד הייתי יוצאת מהבית מסורקת יפה, עם סרטים על הראש, צמות, קוקיות. בכלל, השכמה בבוקר הייתה מין טקס שעד היום מלווה אותי... לפני השינה הייתה אמי כורעת ברך ליד מיטתי ושרה לי בספרדית וביוגוסלבית, שירים ששרתי לילדיי, ואז הייתה באה תפילה לאלוהים...זה היה בית יהודי מסורתי, בערבי יום שישי ובשבת היינו נפגשים כל המשפחה יחד. אוכלים ארוחות קידוש משפחתיות יחד, יושבים ומשוחחים על כל הנושאים האפשריים...אני זוכרת שתמיד דיברו שאסור לנו להתבולל בין הגויים, כי אם נתבולל, פשוט לא נשאר". (א. ברוך אלטרץ, שמש מקדונית, הוצאת צמרת 2021,

ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה מנתה הקהילה היהודית בשטיפ כ-800 נפשות. ב-1 במרץ 1941 הצטרפה בולגריה להסכם משולש, במסגרתו הצבא הגרמני נכנס לשטיפ ללא קרב. מקדוניה נמסרה לחזקת הבולגרים, תוך הבטחה להכרה בתביעותיהם הטריטוריאליים לאחר תום המלחמה. ב-11 במרץ, בחמש בבוקר, בוצעה אקציה בשטיפ ע"י שוטרים וחיילים בולגרים, שהיכו את היהודים. 546 מבני הקהילה היהודית נעצרו. יהודי העיר הועמדו על רכבות משא ונשלחו לבירה סקופיה. הם הושמו, יחד עם כל יהודי מקדוניה, במחנה מעצר "מונופול" ששכן בתוך בית חרושת לטבק.

מנהל בנק משטיפ העיד: "הייתי מזועזע ממראה גברים, נשים, זקנים, ילדים, חולים ותינוקות שהועמדו כמו בקר לתוך קרונות משא" (מ. בר זוהר, הרכבות יצאו ריקות, עמ' 124)

ב-22, 25 וב-29 במרץ 1943, גורשו כל היהודים שהיו במחנה מונופול ב-3 משלוחי רכבת אל מחנה ההשמדה טרבלינקה. גם בני משפחתה של שלה היו ביניהם. יהודים בודדים משטיפ ניצלו, ביניהם שלה.

יחידת הלימוד, המבוססת על תוך מחקר היסטורי ועדויות ניצולים, מתארת ומספרת את סיפורה של קהילת יהודי קוסובו. שורשיה של הקהילה נעוצים במאה ה-15 מהגירת מגורשי ספרד ופורטוגל בתקופת האינקוויזיציה. עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, ידעה הקהילה תקופה בת מאות של שנים, בהן חיה חיים משותפים עם בני העמים בקרבם חיו והתנהלו עמם בסובלנות ובכבוד הדדי. הקהילה ידעה עליות ומורדות, אך הזיכרונות של אנשיה, שהיו ילדים בשנות העשרים והשלוחים של המאה ה-20, מציגים בצד חיי הפשטות גם חברות הדדית, פרנסה טובה ובטוחה והערכה רבה מצד התושבים המקומיים. מקריאת זכרונות אלו, עולה מגמה של התערות בחיי המדינה מחד, ומאידך התנהלות פנימית של חיים יהודיים ענפים ומגוונים, לאורך שנים רבות. אין בזיכרונות אלו משום רמז לבאות. המלחמה, כמו במדינות אירופה האחרות, טרפה באחת את הקלפים. החוויות והזיכרונות של אלו שהתמזל מזלם ושרדו את השואה, הן שונות ודומות. דיאמנטה ברכה סבורה כי: "חשוב מאד שתלמידים בישראל ובקוסובו ידעו מה עברנו". לדבריה: "אנחנו עזרנו לקוסוברים במה שיכולנו לפני המלחמה והם הלשינו עלינו לגרמנים". רשלה קנטווי ביבס אומרת: "טוב שאני עוד חיה כדי לספר את הסיפור שלי ושהתלמידים בישראל וגם בקוסובו ילמדו מה שעברתי, כי אח"כ לא יהיה מי שיספר". ברטו אשר מבקש לומר לתלמידים שילמדו את היחידה: "אם המדינה הזאת חשובה לכם, תדעו שיש לשמור עליה מכל משמר. מהחוויה שלי, את היהודים שהיו עשירים בגולה גזלו וחמדו, גורלם היה קשה... אחרי שחזרתי מברגן בלזן התנתקתי מכל מה שקשור לדת, כולל שבת וחגים. היום, אני אנטי דתי- לא מקיים שום דבר שקשור לדת היהודית. עד המלחמה היינו משפחה מאד דתית". לעומתם, מדגישה ונציה בן אריה: "יש לי אמונה שבגלל שאבא שלי עשה חסד ונתן הרבה לעניים, אלוהים הציל אותו במלחמה. המלחמה אותי חיזקה, יש לי אמונה באלוהים ובעצמי. אני אופטימית וחושבת תמיד לעשות טוב, כמו שאבא שלי עשה". ראול טייטלבוים ששרד את זוועות ברגן בלזן עם אמו, כותב לחבריו בבלגרד: "היה לי קשה לעזוב את הארץ שבה נולדתי וברור שהיא תישאר טבועה בי לעולם. הודות לה, אני מה שאני כיום. לא עזבתי את יוגוסלביה מיואש. גם כאן, בארצי החדשה, אמשיך להיאבק למען היעדים הגדולים: נגד הניצול ולמען חברה חסרת מעמדות". (ר. טייטלבוים, כן היה רע לתפארת, עמ' 101).

היום, לדברי ראש הקהילה היהודית: "בקוסובו חיים כ-1.7 מיליון תושבים. פחות מ-100 יהודים בה". הקהילה היהודית נמצאת בפריזרן ובראשה עומד שנים רבות ווטים דמירי. לאחרונה, החלו בהקמת בית כנסת בפריזרן. קוסובו פעילה בעשורים האחרונים, במאמץ לחזק את הקהילה היהודית החיה במדינה ולשמר את מורשתה. במאי 2013, הוצבה מצבת זיכרון, המנציחה היהודים שנשלחו לברגן בלזן. האבן עומדת בחצר הפרלמנט בפרישטינה, שם פעל בית הכנסת האחרון שחוסל בידי הקומוניסטים בשנת 1963 (נספח 12).

נספח 1: המלצות למורה להערכת התלמידים

1. מבחן ידע

2. הצעה לנושאים לעבודת חקר/מטלה:

- א. עיין באלבום התמונות- נספח 13. בחר חמש תמונות המייצגות עבורך את הנושאים שלמדת ביחידה זו. הסבר עבור כל תמונה, מה היא מייצגת וכיצד היא מתקשרת לנושא היחידה הכללי "יהדות קוסובו השתלבותה, פריחתה והכחדתה בשואה".
- ב. הסבר על רקע הצפייה בסרט (שיעור 4) וקריאת הגרסה הדיגיטלית של הספר "שמש מקדונית" (נספח 10) באלו דרכים פועלת אפרת, כלתה של שלה, על מנת לגרום לשלה לפתוח בפני בני משפחתה את סיפור חייה המפותל והמורכב? מהן מסקנותיך האישיות ממהלך זה?
- ג. בחר בשתי תמונות ושני קטעי קריאה שלמדת ביחידה זו. הסבר כיצד הם השפיעו עליך? האם הם שינו את גישתך או תפיסת עולמך? האם חיזקו ידיעות/הנחות קודמות? הסבר.

נספח 2: סקר שביעות רצון התלמיד מהיחידה

נערך בתום תהליך הלמידה

היגד/מידת ההסכמה	מסכים מאוד -5-	מסכים -4-	אדיש -3-	מסכים במידה מועטה -2-	לא מסכים -1-
1. הרחבתי ידיעתי בנושא קוסובו בתקופת השואה	5	4	3	2	1
2. הכרתי מאפיינים של עמים שחיו לצד היהודים בקוסובו	5	4	3	2	1
3. לימוד בדרך חוויתית גרם לי לרצות ללמוד יותר על קוסובו	5	4	3	2	1
4. הסרט "קחי את הילדה" תרם תרומה מכרעת להבנתי את הנושא	5	4	3	2	1
5. עזרי המדיה (סרטים, הקלטות וכו') ביחידה זו תרמו להבנתי את הנושא	5	4	3	2	1
6. המורה הצליח להעביר את היחידה באופן ברור ומובן	5	4	3	2	1
7. המורה שהעביר את היחידה גרם להתעניינותי ולרצוני להעמיק ולחקור בנושא	5	4	3	2	1

8. על אילו חלקים מהיחידה היית רוצה ללמוד יותר?

נספח 3: סקר שביעות רצון המורה מהיחידה

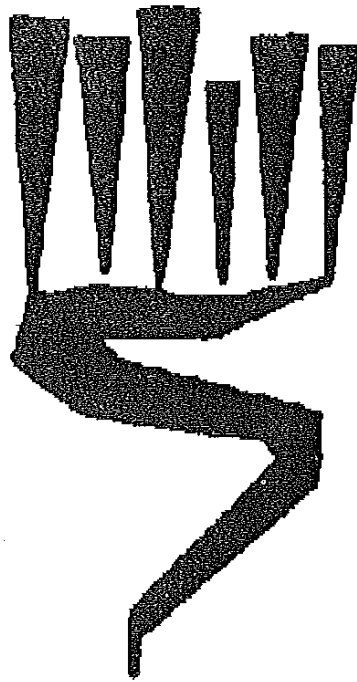
נערך בתום תהליך הלמידה

היגד/מידת ההסכמה	מסכים מאוד מאוד -5-	מסכים -4-	אדיש -3-	מסכים במידה מועטה -2-	לא מסכים -1-
1. היחידה ערוכה באופן נגיש, הגיוני וזורם לתלמיד	5	4	3	2	1
2. היחידה ממצה, לדעתי, את עיקרי המסרים והתכנים	5	4	3	2	1
3. היחידה מדגישה את ערך ההומניזם	5	4	3	2	1
4. היחידה מדגישה את ערך ההתנדבות	5	4	3	2	1
5. עזרי המדיה (סרטים, הקלטות וכו') ביחידה זו תרמו להבנתי את הנושא	5	4	3	2	1
6. מידת השימוש של התלמידים בעזרי המדיה הייתה (נא לבחור מ-1 – כלל לא השתמשו עד 5 – רבה מאוד)	5	4	3	2	1
7. הסרט "קחי את הילדה" תרם תרומה מכרעת להבנתי את הנושא	5	4	3	2	1
8. היחידה העשירה את הידע שלי באופן אישי	5	4	3	2	1
9. היחידה גרמה לי לרצות להעמיק ולחקור את בנושא	5	4	3	2	1
10. מידת התעניינותם של התלמידים בנושא (נא לבחור מ-1 – כלל לא השתמשו עד 5 – רבה מאוד)	5	4	3	2	1

11. אילו חלקים מהיחידה יש להרחיב או לצמצם, לדעתך?

12. האם הזמן המוקצה לכל נושא היה מתאים? האם וכיצד היית משנה את חלוקת הנושאים?

עדות מהשואה

יד ושם

" שמעו זאת הזקנים
והאזינו כל יושבי הארץ
ההיתה זאת בימיכם ואם בימי אבותכם:
עליה לבניכם ספרו ובניכם
לבניהם ובניהם לדור אחר."

(יואל א, 2)

ארכיון יד ושם

שער העדות

מוסר העדות: משולם (מנדלוביץ) נינה

חטיבה: 0.3 עדויות יד ושם

מספר קלטת: VT-2831

מספר תיק: 11769

תאריך: 15.8.2000

תוכן העדות:

משולם (מנדלוביץ) נינה, ילידת PRISTINA, יוגוסלביה, 1924.
עדות על משפחה דתית ספרדית ב- PRISTINA עד המלחמה; כניסת הגרמנים ב- 1941 והעברת השלטון לצבא האיטלקי; תיאור החיים עד 1943 תחת הכיבוש האיטלקי; בואם של הגרמנים בינואר 1944, מעצר כל היהודים ושילוחם למחנה SAJMISTE על יד BEOGRAD; רעב, מחלות, חוסר תנאים מינימליים; ביולי 1944 ל-BERGEN BELSEN; תיאור תהליך הכניסה; רישום, מסירת חפצים, המתנה בחוץ, חיטוי והעברה לצריפים במחנה משפחות; משם יציאה לעבודה במטבח מס' 1, שהיה מטבח לחיילים, ואחר כך למטבח מס' 2 לאסירים; עונש על גניבת חתיכת קולורבי; התסכול שאינה יכולה לעזור להורים; מות האם; תיאור הסבל של האב; מות האב בעת פינוי; העמסת הגופה של האב לרכבת, כדי שלא יזרק על הערמה; ב"רכבת האבודה" עד TREBIC שם נקבר אביה עם שאר היהודים; בחזרה ליוגוסלביה, ל-BEOGRAD, וכמטפלת לבית יתומים יהודי DOM; נישואין לויקטור משולם, פרטיזן וגיבור לאומי; פרטים עליו.

אין הגבלות על השימוש בחומר.

חתימת העד

תאריך

שם המרואיינת : נינה משולם
תאריך הראיון : 15.8.2000
שם המרואיינת : מרים אביעזר
שם הכתבנית : צביה זינגר

שמות מקומות

PRIŠTINA
SAYMIŠTE
BEOGRAD
BERGEN-BELSEN
TREBI
SUBOTICA

שם המרואיינת : נינה משולם
 תאריך הראיון : 15.8.2000
 שם המרואיינת : מרים אביעזר
 שם הכתבנית : צביה זינגר

ש: נינה משולם לבית מנדלוביץ ילידת 1924 בפרישטינה. נבקש ממך נינה שתספרי קודם כל קצת על ההורים, על הסבים, על האווירה שבה חיית כילדה קטנה.

ת: לאבי היו עוד שלושה אחים. אחד היה אז בפלשתינה, רב, והוא חזר. האח השני הלך רחוק מפרישטינה (PRIŠTINA), הוא חי בסלובניה ומשם לקחו אותו. אבי היה איש שאי אפשר לתאר, לא בגלל שזה אבי. היתה לו חנות קטנה. אני יצאתי מבית הספר והייתי הולכת לחנות לעזור לו. כשגמרתי שם ונכנסתי לבי"ס מקצועי, רציתי להיות מורה, הוא בא לבי"ס והוציא אותי ואמר: די, אני צריך אותך בחנות. בכיתי, ראיתי את כל החברות שלי הולכות וחוזרות, ואני בחנות של אבא. זה היה ב-39', התחלת ב-40', כבר לא קבלו יהודים בבתי ספר. היו מסתכלים בצורה לגמרי אחרת על יהודיה. אז כבר התייאשתי, כבר לא רציתי בכלל לשמוע.

ש: את היית כבר בת 20?

ת: לא, נולדתי ב-24', הייתי בת 17.

ש: ספרי קצת על הבית.

ת: הבית היה דתי. אבא היה כל בוקר קם והולך לבית כנסת. אמא שלי היתה מקסימה, תמיד עם פרח פה, בבוקר רחוצה, נקייה, מחכה לאבא שיבוא מבית כנסת לשתות כוס קפה, אז היו עושים על פחם. הוא היה מספר מה היה בבית כנסת, איך היה, מה דברו, על מי דברו, על האשה שהלכה להתרחץ והוא ראה אותה. הרבה שנים גרו תחת שלטון הטורקים. ב-1914, אני חושבת שבאו הסרבים וגירשו את הטורקים, אז הם הכירו את המנטאליות של הטורקים. היו חיים באותה... דברו טורקית יותר מאשר סרבית, סרבית כמעט לא ידעו. אמא שלי לא ידעה.

ש: הם דברו ביניהם לאדינו?

ת: כן. ואבא שלי היה מקבל כל שבוע עיתון מיוון – לא לדינו, איזה כתב עתיק יומין, כתיבה כמו שאז למדו לקרוא. זה לא עברית, לא לטינית, איזה כתב מיוחד, אבא ידע את זה. הוא היה כותב שם והיה מספר לנו מה החדשות שם. אנחנו בשנת 40' ידענו שתהיה מלחמה. קבלנו את העיתונים מיוון, ביוון גם סבלו מספיק. בבית היינו 6 אחיות ואח אחד. היה לנו בית מלאכה בבית.

ש: איזה?

ת: האחיות שלי – שתיים היו תופרות, האחות השלישית ואני היינו סורגות, היו לנו שתי מכונות סריגה, והיה לנו חדר מלא צמר, כי היינו סורגות לחנויות. מזה התפרנסנו הרבה, כי לאבא לא היתה הרבה עבודה בחנות.

ש: חנות למה?

ת: לכל מיני דברים קטנים: סבונים, שתיות עם צבע, כי היו יורדים ביום שלישי מכל מיני מקומות מסביב לקנות דברים. הוא היה עושה משהו מיוחד. אבא שלי היה עושה איזה סבון מיוחד בשביל האלבנים, שהיתה להם מחלה, כי היו מלוכלכים. הוא היה עושה להם סבון והם היו באים במיוחד לקנות את הסבון הזה שהוא היה עושה.

ש: סבון נגד גרדת?

ת: נגד גרדת ונגד פצעים. כולם ידעו עליו – הוא היה עושה את זה בבית או בחצר. אחות שלי התחתנה עם (לא ברור).

ש: מהמוסיקה, מהצבא, ממשמר המלך.

ת: כן. אז היתה חייבת להיות נדוניה, והיינו צריכות כולנו לעבוד, כל ה-6 אחיות, אבא כבר לא יכול, למי הוא ייתן קודם. אח"כ התחתנה אחותי השניה, וכבר לא היו תופרות בבית. נשארתי אני ואחותי והיינו סורגות. השניה התחתנה בבלגרד (BEOGRAD) עם משפחת ישראל. את גיסי לקחו מיד בהתחלת 41' והיא נשארה עם ילדה בת שבעה ימים במקלט. היא לא יכלה לבוא לפרישטינה למרות שרצתה לברוח. אבא שלי שלח טורקי אחד עם פרטים מזוייפים, כמובן, עם תעודה, שיביא אותה מלגרד עם הילדה. הוא הלך ועשה באמת מלאכה, והלביש אותה כטורקיה והביא אותה לפרישטינה. גם בפרישטינה לא היה...

ש: לפני שפרצה המלחמה – בפרישטינה, למרות שהיתה עיר גדולה, לא היו שם הרבה חיים יהודיים?

ת: מה פתאום! שם היתה קהילה יהודית מאד קטנה, היו שם 170 משפחות יהודיות. שנית, ההורים לא נתנו לנו ללכת לבד אפילו (לא ברור) ללכת לבד, צריך ללכת עם אמא או אבא או עם אחת האחיות – לא לבד, לא עם החברים לא עם החברות, היינו ממש ... לא יכולנו ללכת (לא ברור) לרקוד או לשיר, אי אפשר, אבא לא הרשה.

ש: הייתם מתאספים?

ת: היינו מתאספים, בפרט בחנוכה ובפורים, היינו עושים מסיבת פורים, מסיבת חנוכה. לזה אמא שלי דאגה מאד, בפרט לפורים היא היתה עושה דברים טובים. פסח אצלנו היה פסח. אבא שלי היה עושה – אני זוכרת טוב מאד – את הבשר כשר לפסח, הוא היה עושה את זה, לא היה לו אמון באף אחד. הוא היה איש חביב. איך הוא היה אומר לי – הוא לא היה קורא לי בשמי, אלא "אבלדון?!", כלומר "נשמת".

ש: זה בלדינו?

ת: לא, זה בטורקית.

ש: אתם בבית דברתם כמה שפות?

ת: אנחנו דברנו כמובן אספניול-לדינו וסרבית בבי"ס. אני – בד"כ לא ידעו שאני יהודיה כי שם קראו לי אחרת, קוראים לי נינה וקראו לי ריינה, שם סרבי.

ש: ריינה זה גם בלדינו מלכה?

ת: כן. כך שלא רבים ידעו שאני יהודיה. חיבבו אותי.

ש: את דברת גם טורקית?

ת: אני גרתי בטורקיה שלש שנים עם בעלי, אז למדתי טורקית טוב, אבל הבנתי טוב טורקית.

ש: גם לפני המלחמה?

ת: כן, כי היו לנו שכנים טורקים.

ש: בסביבה שלכם אתם היהודים גרתם קרוב אחד לשני?

ת: לא, אפשר להגיד שזה היה גטו.

ש: קראו לזה מהלה?

ת: כן, נכון. אנחנו לא חיינו במהלה, אנחנו חיינו ע"י תחנות מים מרכזית, לחשמל, אבל החשמל היה עם

כוח של מים. אנחנו גרנו לא רחוק משם. קראו לזה פרישטבקה, לנהר הזה.

ש: ספרי על איזה חג.

ת: בפסח תמיד היינו 2-3 משפחות בבית. כשהיינו עושים מצות היינו עושים של ביצים ושל יין, כל דבר

לפסח. היינו עושים 2-3 משפחות באיזה בית שיש בו תנור. לדודה שלי היה תנור רק לפסח, כמובן.

היינו עושים יחד. היתה שירה ואוכל וריקודים – האמהות, היה נורא שמח, נורא אהבתי. אני הייתי

הולכת למלא מים ללילה, זה היה חייב להיות כל הלילה, והיה צריך לשים איזה מסמר ענקי בפנים,

משום מה אני לא יודעת, אבל זה היה צריך להיות. למחרת השתמשו במים האלה לעשות את הבצק

למצה.

ש: היה גם משהו שקראו לזה בואיוס?

ת: בואיוס, נכון, כבדים, את אלו מגרדים. כי אצלנו בבית לא היו אוכלים בפסח לא אורז ולא תפוחי אדמה. דוד שלי, אח של אבא שהיה בארץ היה אוכל תפוחי אדמה, אנחנו לא, הכל היה ירקות ובשר ופסטלס, כמובן, עם מצות – פשטידות של מצות, לא מקמח מצות. ועוד משהו היו עושים ממצות: מצות שהרטיבו אותם ביין ושמו בפנים כמה תפוחי עץ וצמוקים ואגוזים וקנמון ווניל עם ביצים, ועשו כמו עוגה – את זה היו עושים בפסח. את זה אמא היתה עושה ושולחת לשכנים שיטעמו. הם לא היו יהודים אבל היתה שולחת לשכנים. היתה אווירה נחמדה, לא הרגשנו אנטישמיות, לא הרגשנו שום דבר. את אבי כולם אהבו, כולם אמרו לו שלום וכולם נתנו לו כבוד. בשבת הוא לא היה לוקח אפילו מפתחות בכיס, חס וחלילה לא כסף, רק מטפחת, והיה הולך לבית כנסת לבוש טיפ-טופ. כך אני זוכרת אותו.

ש: אתם קבלתם חינוך דתי בבית?

ת: כן. היה לנו גוי של שבת. בחורף היו 30 מעלות מתחת לאפס, איך אפשר לא להדליק לחמם? הטורקיה הצועניה היתה ממול והיתה באה ומדליקה לנו את התנור ומסדרת ומטאטאה בחוץ, זה היה תפקידה. אפילו אור אבא לא היה מדליק. אנחנו לפעמים, כשהוא הלך לאיזה מקום, אם היינו צריכים לגהץ כמה דברים, עשינו מהר, מהר שאבא לא יראה.

ש: על איזו תרבות את גדלת – על תרבות יותר יוגוסלבית או יותר יהודית?

ת: אמנם למדתי עברית ב"יחדר", מעט מאוד זמן, כי לא היה לי זמן, הייתי עובדת בבית ועוזרת לאבא. היה חינוך יהודי. לא הסתובבנו הרבה בחוץ. ידענו שזה החינוך של הבית. לא סיפרתי משהו שהוא לא נעים, אבל אחות אחת שלי, הרבה יותר גדולה ממני, ב-36, אני חושבת, היה לה חבר סרבי והיא ברחה אתו. מאז אבא עשה קריעה, אמא בכתה, איך זה קרה. אח"כ סגרו אותי על מפתחות, אני הייתי אחרונה, לא נתנו לי לזוז בלעדיהם, איפה שהייתי הולכת – אתם. כך שגם זה לא עזר הרבה, כי לא יצאתי, היתה לי עבודה, סרגתי. אח"כ נשארתי לבד עם אחי הקטן. עבדתי ובכיתי, עבדתי ובכיתי. יום אחד אמרתי לאמא: למה מגיע לי. היא הלכה, היא ברחה, היא אהבה אותי, זה לא המקרה שלי, שאני אעשה מה שהיא עשתה, ונתנו לי ללכת עם החברה ביום ראשון אחרי הצהריים – לרקוד ב(לא ברור). זה המקום היחיד שהייתי הולכת. אבא הלך ואמא גהצה לי את השמלה, צחצחה לי את הנעליים ואמרה: תתלבשי ותלכי. שמחתי. דווקא לא הלכתי לבד, הלכתי עם בן דודי. הלכנו, ואיך שהוא בא הביתה הוא אמר: איפה נינה? (אמא אמרה): תן לה מנוחה, תן לה שהיא תצא קצת, תן לה לבלות קצת. איפה היא? היא אמרה: (שם המקום לא ברור). הוא בא באמצע הריקודים ולקח אותי הביתה. איזו בושה! בושה זאת לא מילה, אני לא אשכח את זה, אני לא שוכחת את זה עד

היום. זה היה מין גליטה(!) טורקי, זה היו האנשים אז, לא ידעו אחרת. אמא שלי גרה בנשם לא ברור), היו לה שני אחים שם. סבא של סבא שלי (מצד אבא), אמרו שהם באו מאוקראינה, מרוסיה, אבל בכ"ז אמא מטולדו, מספרד, שברחו משם. כך שחינו בקושי, ממש בקושי – לא תרבות, לא קולנוע, חס וחלילה, לא הצגה, לפעמים איזה ספר טוב, אם הייתי נוסעת לפעמים לבלגרד וקונה איזה ספר טוב לקרוא. נורא אהבתי לקרוא. המורה אמרה לי: את תהיי משהו.

ש: את זוכרת אולי מה קראת, איזה ספרים, מה אהבת לקרוא?

ת: לא.

ש: מה שהיה פופולרי באותה תקופה?

ת: אהבתי לקרוא, עד חצות הלילה הייתי קוראת. באו לכבות את האור: די! הייתי מקבלת גם רומנים קטנים, היסטוריה אהבתי מאד לקרוא, דבר שהיה אמיתי, מה שעובר עלי. זה היה עד 37-38. ב-39 כבר לא היה אותו דבר, היהודים התחילו כבר לברוח לאלבניה.

ש: ספרי – לפני שפרצה המלחמה אצלכם, אמרתי שאבא היה מקבל עיתון מיוון, קצת ידעתם שמהו

הולך לקרות?

ת: כן, בשנת 40', בשנת 39' גם.

ש: התכוננתם?

ת: לאבא היו חברים טובים טורקים. אחד היה מיניסטר, ואמר לו: אליהו, אם לך יקרה משהו אני הראשון, לך לא יקראה כלום. כשפרצה המלחמה, באותו לילה היה מוצאי שבת, תפסו את כל הגברים בבית הכנסת ואבא אמר לי: אם תשמעי משהו תלכי למוסטפה, הוא ישמור. הלכתי – הוא לא רצה לפתוח את הדלת: לך, לך, אני לא מכיר אותך. באו חברים שלי נוצרים, חברים מבית הספר וחברים מהשכונה, לא יהודים ואמרו לו: נינה, אני אקח אותך לאן שאת רוצה, רחוק מפה, שאף אחד לא יכיר אותך, אני אכין לך תעודת זהות אחרת. אמרתי – קראו לו סוויטסלב – אמרתי לו: איפה שיהיו ההורים ואחי גם אני אהיה אתם, אני לא אעזוב אותם. גם אותם אני אקח.

ש: אמרת שאחותך הגיע מבלגרד?

ת: שתי אחיות חיו בבלגרד. אחת הגיעה קודם והשניה הגיעה אח"כ כשאבא שלח שייקחו אותה.

ש: מה הם סיפרו שקורה שם בלגרד?

ת: הפצצה הראשונה שנפלה, נפלה ב(לא ברור) מול (לא ברור), בדיוק בבית שלה, עם שני ילדים. היא ירדה למקלט עם הילדים והשכנים זרקו לה שמיכה אחת שהיתה, חצי שרופה, שהיא תכסה את הילדים, כי במקלט בכ"ז קר, למרות שהיה אפריל. בעלה לא היה, הוא היה במלחמה, הוא היה מוסקאי(!). האחות השנייה, כשהמלחמה פרצה הילדה שלה היתה בת שבעה ימים, היא יצאה מבית

החולים ישר למקלט וכשקצת נהיה שקט היא הלכה לבקר את בעלה בבית הסוהר, הם היו צעירים. הוא אמרה לה: סטלה, תקחי את הילדה ותצאי מפה, איך שתוכלי תצאי מפה. היא לקחה את חמותה ושתי גיסות עם הילדים ועשו מה שעשו בדרך לא דרך והגיעו לפרישטינה. מה שרציתי לספר, בפרישטינה ב-41, ב-6 באפריל באו הגרמנים.

ש: מה קרה כשהם באו?

ת: לא עשו ליהודים כלום אז. הם נכנסו וחשבונו שאו-טו-טו. הלכו הגרמנים ובאו הבולגרים. הבולגרים היו הגרועים ביותר. היו פרויטים, היו מוריקים את החנויות ונתנו חתיכת נייר. הם היו רק חודש וחצי-חודשיים. הם הלכו ובאו האיטלקים. כשבאו האיטלקים נשמנו קצת לרווחה. אבא יכול היה לפתוח את החנות, אנחנו היינו יכולים לצאת לקנות משהו, אם היה משהו לקנות. אמא שלי היתה מכבסת כביסה של איטלקים.

ש: איך היה המצב הכללי, לא הרגשתם נרדפים בזמן האיטלקים?

ת: לא, בשום פנים ואופן, אדרבא, היינו ממש חופשיים. מה שכן הרגשנו אחרי הקפיטולציה. כל זמן שהיו האיטלקים חיינו יופי, בסדר גמור, עד 43.

ש: בזמן הזה, עד 43, היו שנסעו לאלבניה?

ת: כן, הרבה נסעו לאלבניה ודווקא בזמן האחרון לפני שהיתה הקפיטולציה, הרבה חזרו. חזר בעל בלי האשה, עם בת אחת, או חזרה אשה – דודה שלי חזרה עם בת ובעלה באלבניה. עוד אחד, ראובן – הוא היה באלבניה והיא בלאגר. ז"א, חזרו, הלכו, באו. אנחנו, אבא אמר לנו שלא נוזז מפה, נקווה שיהיה לנו טוב, ולא זזנו, חיכינו עם המוזודות ע"י הדלת. ב-41, במוצאי שבת, הגברים בבית הכנסת, נשים בבית, היו שם 2-3 בלורוסים שחיו שם הרבה זמן, הכרתי אותם. אחד היה עורך דין, אשתו היתה גרמניה, והיא היתה כל בוקר מחכה עם זר פרחים שהגרמנים יבואו. הם היו שכנים שלנו, בית ע"י בית.

ש: יש כאלה שקבלו את הגרמנים בפרחים?

ת: כן, היו הרבה גרמנים.

ש: את מדברת על התקופה הראשונה שהגרמנים היו?

ת: כן, ב-41. הרבה, ובשמחה, עם מחיאות כפיים.

ש: בזמן האיטלקים היו יהודים – לא רק האחיות שלך – מבלגרד שברחו ובאו לפרישטינה?

ת: נכון, הרבה, לא רק מבלגרד, היו גם מ(לא ברור). היו חיים אצל היהודים שלנו בפרישטינה, קבלו אותם. כך גם בן דוד שלי התחתן עם אחת מבלגרד, שהיתה גרה עם אמא ואבא אצל דודה שלי, אחות אמא שלי. כך הונחתנו הרבה, וכך ניצלנו.

ש: היתה קבוצה של יהודים מבלגרד שהיתה בבית סוהר?

ת: בבית הסוהר של פרישטינה?

ש: כן.

ת: סוניה, מישלקה. (לא ברור) היתה עם סוניה. סוניה היתה בבית הסוהר.

ש: למה?

ת: אני לא יודעת מה קרה, לא לקחו אותה כי לא מצאו אותה, אז אח"כ כשאותנו לקחו אותה הכניסו לבית הסוהר.

ש: זה היה יותר מאוחר. איך זה שאתם לא הלכתם לאלבניה?

ת: הירושה, איך עוזבים את הבית, את המכוונות, את הפרנסה.

ש: אבל בזמן האיטלקים היה בסדר?

ת: בזמן האיטלקים היה ממש בסדר מעניין, שהיו כמה איטלקים שאהבו להיות אתנו בפרט בערב שבת ובחגים. אני לא יודעת אם הם היו יהודים או לא, אבל מאד אהבו להיות עם אבא ואמא.

ש: הם בכלל אוהבים שירה.

ת: כן, ובכלל הוא אהב להיות בשולחן עם אבא, קידוש והכל, זה היה להם מאד מעניין. לא היה לנו מלח ואמא היתה צריכה לעשות לחם בבית, לא היו קונים לחם בחוץ. בעצם אני הייתי עושה את הלחם, ולא היה מלח. מאיפה נקנה מלח? היינו מבקשים מהם שיביאו לנו קצת מלח, כך שהיו מביאים קצת מלח כדי לעשות לחם.

ש: באותו זמן, עד 43, היה לכם קשר עם איזה קרובי משפחה, אולי במקום אחר של יוגוסלביה?

ת: לא, כי את כולם לקחו לפני 43. את הדודים שלי לקחו כבר ב-41. מקוטוס (לא ברור) גם לקחו. מי שברח לאלבניה – ברת, ומי שלא – לקחו אותם, לא היה לנו קשר בכלל עם אף אחד, ואף אחד לא היה בפרישטינה, אם היו נוסעים, היו נוסעים לאלבניה. כך בת זודה שלי התחתנה באלבניה. אברהם אדיגיס טכנאי השיניים, אחות אמא שלו היתה נשואה באלבניה ליהודי, היא היתה מאד יפה. הטורקים בפרישטינה רצו לקחת אותה, אסור היה לה לצאת מהבית. לקחו אותה לאלבניה והיא נשארה באלבניה. היא באה הנה ונפטרה פה. היא באה כשבאה קבוצה מאלבניה, היא היתה ביניהם בכסא גלגלים ואחרי כמה ימים נפטרה.

ש: כשבאו חסידי אומות העולם?

ת: נכון.

ש: כך עד ספטמבר 43 היה אצלכם הכל בסדר?

ת: אפשר לומר. היינו חופשיים – זה מה שהיה בסדר, יכולנו להסתובב בתוך העיר, אמנם לפעמים היה עוצר ובערב אי אפשר היה לצאת. אבל בדרך כלל, הרבה זמן אבא לא פתח את החנות אחה"צ, כי רצה להיות אתנו בבית. עד יום הקפיטולציה של איטליה. אח"כ, אחרי כמה חודשים – פה יש היסטוריה – כבר ב-44' לא היה חוק שיקחו את היהודים, לא היה חוק לאן שייקחו אותנו. לקחו אותנו, הסתובבו.

ש: מה קורה אחרי 43', כשהאיטלקים הלכו?

ת: האיטלקים הלכו ואחרי כמה חודשים באו גרמנים עם כמה בלורוסים ומקומיים שהראו להם כל אחד איפה הבית וסימנו את הבית היהודי. את הגברים (תפסו) בבית כנסת במוצאי שבת, ואותנו, כל אחד, לקחו בחצות. לקחו אותנו למחנה צבאי בפרישטינה.

ש: מתי זה היה?

ת: זה היה אחרי פסח, במאי אולי.

ש: האיטלקים הלכו בספטמבר.

ת: כן, וזה היה לא מיד, אלא כמה חודשים אח"כ, כנראה התחלת 44'. הכניסו אותנו למחנה צבאי ומי שהיה לו ראש, מי שראה – השירותים של המחנה, אם היו מנקים את זה, היו מוציאים משם טונה של זהב. כולם זרקו את כל הרכוש לשם, לא להשאיר להם, שלא ייקחו הגרמנים, גם מי שלא הייתה חושבת שיש לו כ"כ הרבה זהב וכסף ודברי ערך. זרקו הכל לשירותים שם. למחרת לקחנו את החפצים, עלינו לרכבת – כמובן לא רכבת אלא ואגונים של פרות וסוסים, 50-60 איש בקרון אחד. הסתובבו.

ש: כלומר, משפחות שלימות?

ת: כן, עם הילדים. הסתובבו ולקחו אותנו לבלגרד לסיימישטה (SAYMISTE). ע"י סיימישטה עבר הנהר סאבא. שם, אני חושבת, היה הגרוע ביותר ממה שעברנו בחיים. הקרואטים האלה מה לא עשו מאתנו, משהו נורא.

ש: הגרמנים הביאו אתכם?

ת: הגרמנים עם הקרואטים והבלורוסים ביחד – גם נשים גם גברים. היינו שם חודשיים. שם היה הגרוע ביותר. בלילה אי אפשר היה לעצום עין. היו יוצאים – אני לא יודעת מה זה, זה לא עכברים, לא כלבים, לא חתולים – עכברים ענקיים, והיו אוכלים את האוזניים, את הצפורן, את האצבעות. היו קופצים וממש עם מקל אי אפשר היה לגרש אותם. כינים – לא ראיתי בחיי כינים כאלה, לבנות, גדולות. שם אנשים מבוגרים יותר בלי אוכל התחילו... עם 20 גרם לחם, עם עובש כבר, לזרוק חצי וחצי לאכול. היו נותנים איזה מרק. אבא לא רצה לאכול, כי זה לא כשר. אמרתי לו: אבא, תאכל,

אין היום כשר, היום לא האלוהים שלנו, היום של הגרמנים. אח"כ כשנצא מפה תבקש סליחה מהאלוהים, עכשיו תאכל. היו נותנים לנו מרק של קליפות תפוחי אדמה. הם היו מקלפים את האפונה, ואנחנו היינו הולכים לזבל לחפש את הקליפות, לנקות ולאכול. האם אפשר? לא לתאר עם כזה, להתנהג ככה! למה! בגלל שם יהודי? אני אמרתי אז לאבא לאמא ולאחיות שלי, לא בלאגר, בסיימישטה: אם אני אצא חיה מכל המלחמה הזאת אני לא רוצה להיות יהודיה, למה לסבול בשביל שם יהודי אחד? למה, מה חטאנו, אבא שלי לא הרג זבוב אחד. כשראיתי שנתנו לו מכה בראש וזרקו אותו (לא ברור) – זה היה נורא.

ש: שם בסיימישטה בכלל התארגנתם קצת ביניכם – להשיג אוכל?

ת: לא! איפה! סיימישטה – לאגר! לא היינו חופשיים בסיימישטה. בלילה היינו שומעים טראח של פצצה, יריה, וידענו שמישהו מהלאגר כבר איננו. למחרת חברה אחת טובה שלי, הבת של הרב, גיזלה קראה לה, למחרת ראינו את השמלה שלה על הגרמניה הזאת. אמרנו: די, גמרנו, זרקו אותה לסאבא. וכמה היו שם... שם נכנסים שמות מכל מיני ארצות, על הקירות, כל אחד רשם את שמו שם. אם תקראי את כל השמות שעברו שם... אבל מאיפה הביאו את העכברים!! זה משהו מיוחד, עכברושים כאלה. כאלה, שקופצים על הראש, ואת מגרשת ולא איכפת, הוא לא הולך.

ש: קבלתם לאכול, מישהו חילק דבר מה?

ת: חילקו בבוקר כוס תה/קפה עם 20 גרם לחם או (פרויה?). מה, תאכלי? תתני לאמא קצת, לאבא? שיהיה להם כוח. אמא, מסכנה, היתה נותנת לנכדים, שהנכדים יאכלו, היא כבר עשתה את שלה. כשכבר באנו אחרי חודשיים לרכבת, כשלקחו אותנו, היינו שבועיים בדרך.

ש: כלומר הייתם בסיימישטה רק חודשיים?

ת: חודשיים. רצו להחזיר אותנו מסיימישטה חזרה. אבל מפרישטינה אמרו: אם תחזירו אותם אנחנו לא נעבוד אתכם – הם רצו את הירושה, הבתים, לגנוב ולקחת הכל. אז תקחו את הכל, תשאירו את הנשמות! לקחו אותנו שבועיים שמאל-ימין, שמאל-ימין, עד שלקחו אותנו לברגן-בלזן (BERGEN-BELSEN). ירדנו שם.

ש: מה היתה ההתרשמות הראשונה כשבאתם לברגן-בלזן?

ת: איום ונורא. כתוב שם מחנה עבודה, אבל לראות את הס"ס בכל פינה אחריו, כל 2 מטר אחד, עם כלב – איזו הרגשה... יש לי עוד סימן של הכלב. נתנו לי לעלות להר של סוליות.

ש: ספרי על היום הראשון.

ת: ביום הראשון לקחו אותנו לברגן-בלזן, עמדנו שם, לקחו את כל הפרטים, השמות, ומי שיש לו משהו – שיתן, אם לא – היו בודקים מה שיש ולוקחים לבד. חיכינו בחוץ, קודם לעשות דיוניפקציה. לא

הפשיטו אותנו. הסתדרנו בבאראק, היינו לא רחוק מהקרמטוריום. אמא שלי ישנה שם ואבא לחוד, ב-3 קומות אחד מעל השני, גם אחותי עם שני הילדים. בבוקר ב-5 וחצי אבא לקח ספר, שם טלית ויצא החוצה. הסתכלתי על אבא, עם עיניים עם בכי, והוא אמר: את בחורה צעירה, את תתגברי על זה, נעבור את זה. אמא שלי היתה אומרת: נינה'לה, תתני לי חתיכת לחם, אני לא רוצה למות, שלא ישרפו אותי. מאיפה? אני עבדתי במטבח, בשני מטבחים, מס' 1 ומס' 2. במטבח מס' 1 - 8 שעות הייתי חותכת טונה של לחם, לעשות (לא ברור) בשביל הס"ס. לא יכולתי לקחת חתיכה אחת לפה – לא לכיס, כי מלמעלה הס"ס מסתכל ואומר: את תקלקלי את התאבון לצהריים – אם אני אכניס חתיכת לחם לפה. באתי לבאראק ואומרת: הלואי שהיתה לי חתיכת לחם לתת להורים.

ש: שם עבדת במטבח ועם כל הריחות ואסור לך לקחת?

ת: פרור אחד לפה לא יכולתי להכניס, אסור, כי ההוא מסתכל שם עם רובה. במטבח מס' 2 היה בשבילנו, בשביל הצריפים. בבוקר ב-4 וחצי הייתי הולכת עם עוד אחת להביא את היתה או הקפה שמכניס, בכלים הגדולים האלה. חשבתי שבדרך כשמביאים בלילה את הירקות, גזר, (לא ברור), איזה בצל או תפוח אדמה... יוצאים מהבאראק, לא היתה אשה בדלת, רק איש, כי גברים לא נוגעים בנשים. הלכנו לקחת את הקפה ובמקרה ראיתי שם את הקולרבי (שם בלועזית). לקחתי ושמתי את זה בכיס של המכנסיים, אבל למטה קשור, שיפול למטה. כשחזרנו עם הקפה היתה בדלת בחורה, בכניסה. היא בדקה אותי ומצאה שיש לי קולרבי במכנסיים. היא נתנה לי עונש לעלות 10 פעמים להר של סוליות והכלב אחרי. אני כבר לא היה לי 40 קילו, הייתי רזה נורא, ולא היה לי כוח לרוץ – איך אפשר לרוץ על הר של סוליות, איך אפשר ללכת? את נופלת. זה עינויים. כנראה אם התגברנו על כל זה...

ש: הכלב עשה לך משהו?

ת: כן, נגע בי קצת.

ש: הוא נשך אותך?

ת: כן, והם צוחקים ואוכלים סנדביץ'. חצי אוכלים וחצי זורקים, חצי מטר ממך. נו, תתכופי לקחת את זה... וצוחקים. אמרתי: ריבון העולמים, איפה יש עם כזה, איך אפשר להיות כ"כ... אחרי העבודה היינו הולכים להוציא עצים כדי להביא למחנה לחמם. שניים היו כנראה קרואטים (משפט בלועזית) – "תשירי לי איזה שיר ביוגוסלבית, יהודיה מלוכלכת".

ש: שרת?

ת: לא, איך אני אשיר? סוחבת עצים, מתה מעייפות, אני אשיר לו שיר? שיהרוג אותי. את זה אני לא אשכת. התגברנו.

ש: כלומר, היו שם קרואטים בברגן בלזן?

ת: היו ס"ס קרואטים.

ש: אולי מדיביזית חנדור(!), מוסלמים את חושבת?

ת: כן. גם מוסלמים, כשלקחו אותנו מפרישטינה לקזרנה, אלבני או טורקי אחד הוציא לי את העגילים, סחב לי את מה שהיה לי, וזהו.

ש: הוא דבר משהו, יכולת לדעת אם הוא....

ת: לא, אחרי המלחמה, כשחזרתי ונסעתי לפרישטינה לראות אם נשאר משהו מהבית, ראיתי אותו עם (לא ברור).

ש: כלומר, פרטיזן.

ת: הלכתי לעירייה, למשטרה, אמרתי: אתם יודעים מי הוא היה? הוא היה ס"ס. (משפט בלועזית) "אי אפשר לעצור כל אחד". ככה? תודה רבה. זהו. הוא נהיה פרטיזן, לקח את הכובע, נהיה (מונח לועזי), והוא נקי.

ש: ספרי עוד על ברגן בלזן. קבלת עונש לעלות 10 פעמים על הר של סוליות, וכל הזמן בטח אי אפשר לעלות, נופלים. והכלב רודף אחריך ונשך אותך.

ת: זה מה שהיה בברגן בלזן, יום יום הייתי הולכת לעבוד במטבח אחד, ופעמיים בשבוע במטבח של הס"ס. היינו הולכים להביא עצים בשביל לחמם, ואת כבר מתה, אין לך כוח לשום דבר, רק לשכב טיפה. ולראות את ההורים, מסכנים, איך שהם... בערב כיפור לקחו אותנו למרחצאות, נשים וטף, אין הבדל – לא גברים, לא נשים, ואמרנו: מי יודע, יפתחו את המים או את הגזים?

ש: כבר שמעתם על הגזים?

ת: מה זה שמענו? חיינו עם הגזים שם, הקרמטוריום היה פחות מ-50 מטר מאתנו.

סוף צד א' בקלטת ראשונה

ש: ספרת שקבלת את העונש וכמה היה קשה. להורים היה מה לאכול?

ת: כמו כולנו גם הם. בבוקר את הקפה, הבוקר, בצהריים צלחת מרק ובערב את ה-20 גרם לחם.

ש: איך הם עמדו בזה?

ת: אני אומר לך. את ה-20 גרם לחם אמא שלי לא אכלה, היא נתנה לנכדים שלה, שהם יאכלו. בבוקר

כשהייתי מביאה את הונה/הקפה מהמטבח למחנה היא היתה פותחת עיניים: הבאת משהו? מה

אפשר להביא? אז היא כבר היתה חולה בטיפוס – טיפוס ראש, טיפוס בטן. היא כבר נהייתה כאילו

ילדונת עם 20 קילו. בסוף היא אמרה: נינה, תני לי חתיכת לחם, אני לא רוצה למות, רוצה לראות

את השחרור, לראות את הגרמנים עם ידיים למעלה – את זה היא רצתה. היא מתה שבועיים לפני השחרור. בדרך כלל את המתים שמו בערימה כמו אבנים, אחד על השני. ראיתי איפה אמי, לקחו אותה שניים מהידיים שניים ברגליים בקרון הזה שסוחר לקרמטוריום. שרפו אותה. אבא גם היה חולה.

ש: איך אבא המשיך לחיות?

ת: הוא המשיך לחיות עם הספר שלו והטלית שלו. הוא היה קורא כל הזמן. אני חושבת שבזמן האחרון הוא התיאש או שלא הרגיש טוב או שאמא לא היתה כבר. הוא תמיד עודד אותי: תהיי חזקה, את תצאי מזה, תהיי חזקה. כשאמא שלי הלכה המשכנו: כל בוקר שלג "עד פה", אפל בבוקר בחמש-חמש וחצי – חולה, לא חולה, עם חוס, בלי חוס, כוח לא כוח – כולם החוצה, לספור, כל בוקר. זה עיוניים איומים. זה לא שאת הולכת, סופרים וגמרנו. לא, שעות עומדים שם, נופלים שם, כל אחד נופל, ובאיזו גסות מרימים אותו, שיעמוד. את התמונה הזאת אי אפשר לשכוח, של אבא. הוא לא אוכל, שותה מים.

ש: יכולתם לעזור אחד לשני?

ת: באיזו צורה?

ש: קצת לתמוך?

ת: איך? אין לך שום דבר בידיים, עם מה לתמוך – לנשק אותו, לחבק אותו כן, אבל מה לתת, נשמה? אם במקרה מישוהו שם בגזיה מים עם איזה תפוח אדמה לבשל משהו, אוי ואבוי, אף אחד לא אמר של מי זה. נכנס פנימה סייס: העונש על כולם שמישהו מבשל איזה תפוח אדמה. הוא יצא החוצה וזורק חצי סנדביץ' שהוא אוכל, ואת מתה לקחת את חצי הסנדביץ' ולתת להורים שיחיו – לא לי, להורים. זה נורא. היה לנו קאפו יווני. לצערנו, היה לנו קאפו מסרייבו, אכזרי נורא ואמרתי לו: אי אפשר להתנהג למבוגרים קצת יותר בעדינות! אתה עושה את זה דווקא כשהגרמני רואה אותך איך אתה גיבור? - זה תפקידי.

ש: איך קראו לו?

ת: אברהם, הוא מסרייבו, מסנדג'ק, אני חושבת. מעניין, איך שחזרנו, לא עבר זמן מה והוא נפטר פתאום בבית. הוא היה נורא אכזרי מנטו(!) אני חושבת שקראו לו. זאת משפחה של החברה שלי. החורף היה קשה, ובגרמניה אין בכלל לילה, ב-11 עוד יום, ב-3 כבר יום. ב-4 היינו הולכים לקחת את הקפה או היתה, מה שהיה בבוקר, הולכים לעבודה. חוזרים מהעבודה, מתאספים כמה צעירים, מספרים חוויות: מה אנחנו נאכל הכי הרבה כשנצא מפה, מה יתחשק לך לאכול, מה אמא שלך

היתה עושה, מה אבא היה מביא – אלה היו החוויות שהיינו מספרות אחת לשניה, ובה נגמר הסיפור, נגמר הרעב.

ש: זה עזר?

ת: מהסיפורים. למי שהיה כסף וזהב, היה שם מולנו מחנה צרפתי. הן היו מוכרות שוקולד – אני לא יודעת מאיפה היו לוקחות את זה. הרבה, מי שהיה לו, היה ניגש במסתור, לא שיראו אותו, פה ושם לזרוק ולזרוק כדי לקנות איזה שוקולד. היו הולנדים, היו הונגרים. הפולנים היו איזמים ונוראים, נורא, נורא. ההולנדים היו נחמדים מאד. הצרפתים, הצרפתיות – כאילו שהיו בבית הבראה, עם אודם, לא היו הולכות כמונו.

ש: לך לא היה כלום כדי לקנות משהו?

ת: זרקנו לשירותים, כדי שהגרמנים לא ייקחו. מה שלקחו לי – את כל זה לקחו לי שם במחנה. לא היה לנו כלום. איפה נשים את זה כשמפשיטים אותך מכף רגל עד ראש, הכל, אז איפה נשמור? אם היינו שומרים, למשל חתיכת לחם מתחת לכרית – גם משם היו גונבים. היתה אחת, מסכנה, קצת ... היתה הולכת ממיטה למיטה, מחפשת תחת הכרית ואיפה שהיתה חתיכת לחם היתה גונבת. הבן שלה חי, ברטוס קוראים לו, הוא גר בנהריה, הוא זוכר. זאת היתה ה"וולוטה" – הלחם. בגלל זה אני לא זורקת חתיכת לחם היום, לא יכולה. אני כועסת כשהילדים שלי זורקים לחם; איזה ערך יש ללחם.

ש: אבא שלך נחלש מיום ליום?

ת: הוא נחלש מיום ליום.

ש: מה הוא עשה, הוא דבר אתכם, הוא התפלל?

ת: הוא מת ברכבת. כיסינו אותו עם שמיכות, שמרנו אותו מת 3-4 ימים. כשבאו הרוסים ושחררו אותנו לא רצינו לזרוק אותו מהרכבת הכלבים היו אוכלים אותו. חיכינו בטרביץ (TREBIL), השתחררנו. באו 2 רוסים על סוסים, מישו מהרכבת

ש: עוד נגיע לזה. רציתי לדעת האם שם במחנה בימים האחרונים הוא עדיין החזיק מעמד.

ת: במחנה הוא לא היה עושה שום דבר, הוא היה שקט, לא התלונן בכלל. רצינו לעודד אותו, לדבר אתו, לחבק אותו – הוא היה מאד שקט, עם ספר התהילים והטלית. אני אמרתי לו: אבא, טוב מאד שאתה עושה, אבל אלוהים לא שלנו, עכשיו אלוהים לא שלנו, לא מכיר אותנו, עכשיו אלוהים של הגרמנים.

ש: מה הוא אמר לך על דבר כזה?

ת: "שמע ישראלי".

ש: עם כל מה שקרה לו.

ת: כשאני ראיתי שבא גרמני ונתן לו סטירה על הראש עם הרובה, לאבא, חשבתי שאני אמות; על אבא הרים יד לתת לו סטירה – למה, בגלל שהוא יהודי? למה?

ש: בגלל שהוא התפלל?

ת: כי הוא התפלל או לא התפלל? סתם, בצחוק, או הס"ס היה שיכור ועשה איזה שטות – למי זה איכפת? אין פה דין ואין דיין, כל אחד היה עושה מה שהוא רוצה. אם את הולכת לחטוב עצים להתחמם (משפט בלועזית) – מה עוד את רוצה, מה יותר משפיל מזה? היינו אפס, היינו מספר, לא היינו בני אדם. אני רק רוצה שיספרו את כל הסיפורים האלה לעם הצעיר, לנוער, לצעירים, שחלילה לא יעברו את זה, רק לשמוע – זה לא יאומן. עם כזה, הגרמנים, אינטלגנטי, מלומד, פרופסורים – איך...? ולא היה אף אחד אתך לתת לך מילה טובה, אף אחד! כולם היו אכזריים, אחד יותר מהשני. היו נכנסים לצריף כאילו שהעולם מתפוצץ, עם המגפיים האלה, עם הרובה, כאילו שחש וחלילה יש לנו רובים להרוג. "ראוס, ראוס" ... יום, יום. הכי גרוע היה בחורף – שלג, קור, אין מה ללבוש. היינו לוקחים את השמיכות מהמיטות, שבהן היינו מתכסים, אין נעליים, ושלג, ועומדים שעות בחוץ. לפני שהלכנו לעבודה היה אפל.

ש: אבא הצליח לעמוד באפל?

ת: הרבה פעמים לא הצליח. בקשתי מהקאפו הזה שיתן לו להישאר בצריף לשכב, אבל הרבה פעמים לא הצלחתי. הוא היה מקבל בטח חצי לחם ביום, היה מקבל מתנה אוכל טוב, בטח היה אוכל עם הס"ס, לא היה אוכל את האוכל שלנו, למה לא? היה אחד בנימין (לא ברור). הוא בא לפרישטינה עם מדי ס"ס. הוא היה איום ונורא, כל היהודים פחדו ממנו פחד מוות. הוא שלח את המשפחה שלו, את ההורים, את האחיות והאחים ללאגר. אח"כ הגרמנים הרגו אותו. הוא היה קצין.

ש: קצין ס"ס?

ת: כן, ס"ס.

ש: האחיות שלך גם עבדו?

ת: לא, היו להם ילדים קטנים והן לא עבדו.

ש: אתם הייתם במחנה המשפחות?

ת: כן, כולם היו שם. אחותי עם שני ילדים, השניה עם ילדה אחת, אחי, אני וההורים. אחות אחת היתה בנובי פסאר(?), משם לקחו אותה בסוף '41, קונפינו.

ש: כל האנשים מפרישטינה – הייתם יחד?

ת: כן, היינו יחד. כל הצריך היו פרישטינאים. היו לא רק מפרישטינה, היו גם מבוסניה, היו מ(לא ברור), מנובי פאסאר(?)

ש: היה שם משהו ביניכם שהיה קצת מעודד אתכם לפעמים?

ת: לא היה דבר כזה. במצבים כאלה...

ש: אבל היה ביניכם רופא אחד?

ת: כן, אבא של ראול (לא ברור), הוא היה רופא. הם היו מפריזרן.

ש: הוא יכול היה לעשות משהו?

ת: כן, הוא עשה מה שהוא יכול היה לעשות – לא היו לו תרופות. אני לא יודעת אם הוא עבד בקליניקה שם, אני לא חושבת. גם הוא נפטר שם, גם אמא, הכרתי אותם. לא רחוק מאתנו הם היו.

ש: השאלה אם רופא בלי תרופות, בלי כלום, רק עם הידיים מה הוא יכול היה לעשות?

ת: מה הוא יכול היה לעשות? הוא יכול היה להיכנס לחדר של הס"ס לבקש תרופה?

ש: שם הייתם כל הזמן באותו מצב?

ת: אותו מצב, מיום ליום יותר גרוע, המחלות תפסו אותנו, נורא ואיום. אי אפשר היה ללכת לשירותים, עד שאת הולכת עד לשירותים... בשירותים זה היה איום ונורא, וכולם עם טיפוס בטן, טיפוס ראש, נופלים ושוכבים שם בשירותים על הלכלוך ולא יכולים לקום. אז הולכים ומזמינים עזרה שיבוא משהו להרים אותם, משהו מהמחנה עצמו, לא איזו עזרה מבחוץ.

ש: כל זה היה כבר בסוף?

ת: כן, ב-45. אנחנו שמענו את המטוסים האנגליים שאוטטו צריכים לבוא, היו הפגזות נוראות, והגרמנים רצו לגמור עם המחנה. לקחו אותנו עם אולי 100 קרונות, הכניסו את ההולנדים, ההונגרים ואותנו, והם לקחו באמצע רכבת מוות, הם לקחו את כל הגרמנים שרצו לברוח באמצע הרכבת – פה אנחנו, פה אחרים והם באמצע. בדרך אנחנו רואים מטוסים ומה את יכולה להוציא מהחלון הקטן האחרון שם, של החיות? מוציאים איזה נייר, חתיכת בד, להגיד להם שיש פה אנשים, זה לא... הם רצו לברוח אתנו ובסוף לגמור אתנו. זהו, רכבת המוות, זה מה שיש בידי ושם". אבל לא הצליחו.

ש: לפני שעליתם לרכבת היה איזה מצב שרצו להחליף אתכם?

ת: לא, היה מצב שרצינו – לא יכולנו אחרת – להישאר, כי ידענו שהאנגלים באים. דודת שלי נשארה, היא היתה ממש מתה, אשה מבוגרת. כשאחרי כמה זמן שמעתי שהיא נמצאת בבולגריה והיא נוסעת לפרישטינה אמרתי: אבל השארנו אותה... אמרו: לא האנגלים טיפלו בה והיא בסדר, ולא רק אותה, עוד כמה וכמה. היה אחד יצחק ראובן, צולע, היה גר בבקעה, גם הוא היה מת, ממש. כשחזרנו

לבלגרד ראיתי שיש לו חנות, צלם. אמרתי: מה פתאום, מה קרה – אתה מת? אמר: לא, האנגלים שחררו אותי, הייתי שם כמה זמן ובאתי. ואנחנו – ברכבת, שבועיים ברכבת, שמאל ימין, לא יודעים איפה ישאירו אותנו, מה יעשו אתנו.

ש: הרכבת האבודה?

ת: כן.

ש: ספרי על זה עוד – לקחו אתכם, את כל מחנה המשפחות, את כל אנשי פרישטינה?

ת: לא רק פרישטינאים, היו גם איטלקים, היו גם הונגרים, היו גם הולנדים, צרפתים – כל הרכבת הזאת, כולם היו בלאגר, הם רצו לגמור אתנו, והם רצו לברוח. אבל מישו ברח מהרכבת הזאת או שמישהו אמר לו שלא רחוק מפה יש רוסים ואחרי יומיים או שלושה ראינו שני רוסים על סוסים, לא יותר. הם נכנסו לרכבת, איפה שהיו הגרמנים, עשו שם "בלוקדה" ולקחו אותם עם נשק, עם הידיים... כשאני ראיתי אותם עם הידיים למעלה לא האמנתי, פשוט אי אפשר להאמין – לא כלב, לא נשק, עם ידיים למעלה.

ש: הגרמנים?

ת: כן.

ש: בטח נזכרת באמא שלך?

ת: לרוסים לא היה רכב, לא עגלה, אז בטרביץ עצרו את הרכבת, והרוסים אמרו: לכו תחפשו אוכל. שיהיה בריא אחי, הוא היה צעיר, הוא עבר בצורה קלה מאד את הטיפוס. הוא אמר: הרוסים אמרו ללכת לחפש אוכל – אני אלך לחפש אוכל. הוא הלך והלך, לקח אתו את המגן דוד והיה לו רובה צעצוע, פלסטיק בכיס – הוא היה בחור צייק, ילד. הוא הלך והלך ומצא איזה כפר, נכנס – היתה אשה אחת במטבח, מבשלת. הוא נכנס ואמר לה (בגרמנית): אני יהודי. היא שמעה את זה ואמרה: א, אין יהודים יותר. הוא הוציא את הצלב (!?), את הרובה, והיא ראתה את זה, השאירה את הכל וברחה. בכל בית גרמני יש עגלה קטנה עם ארבעה גלגלים. הוא מילא שם מכל טוב, מה שלא היה שם – אני לא ראיתי. איך שהוא נכנס לשם איפה שהיינו בטרביץ, הפולנים לקחו לו את העגלה עם כל הדברים: זה שייך לנו. אמרתי: בנצי, כל רע לטובה, טוב שלא הבאת. אילו היינו טועמים מזה, היינו מתים כולנו, כי היינו ריקים. לאכול – קצת חלב מתוק זה מוות, או לאכול תפוח אדמה... אבל לאכול – מי שאכל מת. בהדרגה כן, אבל לא ככה לאכול. הוא לא לקח כלום, והוא בכה, מסכן: למה הפולנים לקחו לו את זה. משם הלכנו, הורדנו את אבא, קברנו אותו שם בפניה עם עוד 12 או 14 איש. מישו אמר "קדיש".

ש: מי אמר קדיש?

ת: עמד. המשכנו ללכת, הרוסים נתנו איזו עגלה, החולים ממש היו על העגלה והאחרים הלכו. אני לא יודעת, אולי יותר מ-100 ק"מ הלכנו. היינו אבודים, לא היו נעליים שנוכל ללכת כמו שצריך, לא הלבשה שאפשר ללכת נוח. הגענו לאיזה מחנה איטלקי, אני לא יודעת איך קראו למקום הזה. נכנסנו למחנה הזה, הוא היה ריק, לא היו אנשים, היה מקום בשבילנו. נכנסנו לדירות. כשאני ראיתי אמבטיה, ראיתי מיטה, ראיתי שמיכת פוך, אמרתי: ממה מיה! קודם כל נכנסתי להתרחץ – מים קרים, חמים, לא חשוב, העיקר להתרחץ, אבל מה אלבש, הכל עם כינים, אני צריכה ללבוש את הכינים האלה? חיפשתי שם וחיפשתי ולא מצאתי מה ללבוש. אחותי לקחה סדין אחד (לא ברור) ועשתה פה ושרולים ואני לבשתי את זה כשמלה. הייתי עם זה כמה זמן. כשהיינו שם נתנו לנו אוכל, קצת. לרוסים לא היה, וזו היתה טריטוריה רוסית איפה ששחררו אותנו. היינו שם כמה זמן, במחנה הזה ומשם שוב התחלנו ללכת ברגל. אנשים היו לוקחים, ראיתי אנשים שלקחו שמיכות פוך, לקחו כל מיני דברים, קריסטלים. אבל אח"כ כל כך הרבה הלכנו ברגל, הכל זרקו בדרך, כי אי אפשר לסחוב. זרקו את הכל כי אי אפשר יותר ללכת עם חפצים. באנו ברכבת לסובוטיצה (SUBOTICA). אבל כמה שהלכנו מטרביץ למחנה האיטלקי, וכמה שהלכנו מהמחנה עד תחנת הרכבת - ושם עשינו קרנטינה, בסובוטיצה. היינו חודש ימים שם. שם כבר באו רופאים, נתנו לנו לאט, לאט קצת מרק, קצת תה, טיפה, טיפה, אפילו לא עם כפית אלא למצוץ קצת. אני הלכתי על ארבע או כמו חתול או ליד הקירות, היה לי פחות מ-20 קילו, לא יכולתי ללכת. בזמן האחרון כבר אמרתי: די, זה הסוף שלי. אבל כשהגענו לסובוטיצה היתה שם קנטינה, היתה דיסציפלינה, היו רופאים, והיה חודש ימים לנוח במקום אחד עם רחצה כל בוקר – זה אומר הרבה. עד שהסתדרה קצת הבטן ולא היה חום.

ש: הילדים הקטנים של האחיות שלך – איך הם החזיקו מעמד?

ת: הם קבלו חלב כל בוקר, בקבוק קטן כל בוקר.

ש: כשהגעתם כבר לסובוטיצה?

ת: לא, מההתחלה כשבאנו ללאגר, שם מההתחלה הילדים קבלו חלב, אבל עשו הרבה ניסיונות לילדים, גם למבוגרים, הרבה ניסיונות עשו – עם זריקות, עם כדורים. אני מכירה חברה שלי, שבעלה לא יכול להביא ילדים, הוא אפילו לא רוצה לזכור איזה ניסיונות עשו עליו. היה רופא אחד ס"ס, קראו לו אולי מילר, כולנו פחדנו ממנו. אם הוא רק שם עין על מישהו הוא נגמר.

ש: שם בסובוטיצה טיפלו בכם טוב?

ת: כן. היינו אבודים לגמרי. אילו לא באו שני הרוסים האלה והשחררו – מי יודע מה היה קורה אתנו?

הם התכוונו לזה, הם ידעו שהם ייגמרו אתנו, לכן קראו לזה "הרכבת האבודה".

ש: כלומר, הם הסתובבו עם הרכבת?

ת: הם הסתובבו שמאלה וימינה, שבועיים ברכבת, בלי מים, בלי אוכל, בלי כלום. אנשים מתו, והיו נכנסים כל בוקר לראות והיו זורקים אותם מהרכבת למטה. אני לא זרקתי אותו, אני שמרתי אותו, אמרתי: לא אזרוק אותו. טוב שהאחרים שהיו בקרון הזה לא התלוננו, לא צעקו שיש פה מת וצריכים להוריד אותו. באותו יום דוד שלי, אח שלו, יום לפני כן מת ברכבת, ומישהו בא לומר לו: אליהו, אתה יודע שרחמים מת. הוא נדהם, פחד, קבל "שוק" ולמחרת הוא מת. ידעתי שהוא ימות, לא היה לו כוח כבר, לא דבר, לא זו, היה בוכה, עם הטלית עליו.

ש: הם היו מאד דתיים, המבוגרים?

ת: מאד דתיים, דתיים בפשטות, לא לעשות רושם שהוא דתי, דתי ממש בנשמה ובלב – זה היה בפרישטינה. הרבה יהודים היו גם במקדוניה, בסקופיה.

ש: ואז שם בסובוטיצה – זה היה כבר 45?

ת: כן, 45, יוני-יולי זה היה. לא הסתובבנו בחוץ, היינו סגורים בפנים, אבל טיפלו בנו טוב. אח"כ כשיצאנו מסובוטיצה נסענו לבלגרד, כי לא היה לא כסף ולא שום דבר. אני לא יודעת אם נסענו עם אוטובוס או עם רכבת, אני לא זוכרת.

ש: הגענו לבלגרד לדום?

ת: כשהגענו לבלגרד גיסי, בעלה של האחות, הגדולה, שהיה מוסיקאי, כבר היה בבלגרד. הוא שכר דירה של שני חדרים וחצי. כשאנחנו באנו אחותי לקחה חדר אחד עם הילדה והאחות עם בעלה ושני הילדים חדר אחד, אני במטבח על ספה או כסא נוח ואחי באיזו צורה באיזה מקום. אני הייתי בדום, הייתי אוכלת שם, אחרי הצהריים עבדתי עם הילדים, סיפרתי סיפורים לילדים.

ש: איזה סיפורים סיפרת להם?

ת: הרבה סיפורים מהחיים, גם לא היה חסר להם לספר. כואב הלב, עם בכי בלב, בכי בנשמה, ילדים יתומים, לא משפחה, ואת מכירה את ההורים ואת יודעת מי הם – זה מאד קשה. אמרתי להם: גם אני רוצה ללכת לאיזה אבא-אמא, לשים את הראש ולבכות, לחמם את הלב שלי קצת, אבל לא... לא היה לי אף אחד. אז כבר כשחזרתי לבלגרד הייתי צריכה פסיכולוג, הייתי צריכה טיפול, לא ישנתי לילה, הייתי צורחת בלילה וביום הייתי קופצת מהמיטה, הייתי אצל הרבה רופאים, ומה אמרו לי, שבמשך הזמן זה יעבור. לא, הייתי צריכה ללכת לפסיכולוג עם שיחות, אני ואחי. זה אולי עזר לי קצת, אבל שנים רבות הייתי שומרת את הלחם תחת הכרית, שנים. עד שאמרו לי: נינה, פה יש, לכי לחנות ותקני לך, יש. טוב, שלא יהיה חסר, שתהיה חתיכת לחם.

ש: העבודה בבית היתומים עם הילדים, זה קצת עזר לך?

ת: אני עבדתי כ-6 חודשים. אח"כ עבדתי בבית חרושת אלקה לסריגה, והייתי מלמדת סריגה. היו באות
חדשות. 8 שעות הייתי סורגת ואח"כ 8 שעות הייתי מלמדת. כמה פעמים היו לוקחים אותי (לא
ברור) הביתה, הייתי נופלת שם מעייפות, מעבודה. (לא ברור) קבלתי פרס לעבודה.

ש: ספרי קצת על דום, על הילדים.

ת: אחרי הדום היתה חצר קטנה, שם הם אהבו. קודם כל בצהרים הייתי נכנסת (לא ברור). אמרתי:
תכין לי משהו טוב לאחר הצהריים לילדים. הוא היה מאד חביב אתי, תמיד היה נותן לי, צנצנת (לא
ברור).

ש: הוא היה אב בית?

ת: כן, הוא היה במטבח, אחראי במחסן. היתה קונפורטי – היא היתה מחלקת אוכל לילדים, אם מצאה
משהו טוב, הייתי משאירה את זה בשבילה (!). הייתי אומרת (לא ברור): תן לי משהו טוב לילדים,
איזו צנצנת ריבה או שוקולד או בייסקויטים, ואני אתן להם אם השתיה. תמיד היה נותן לי. הילדים
היו מאד מאושרים. הייתי מספרת להם סיפורים מהחיים. הם היו מעוניינים לדעת איפה הייתי גרה,
מה הייתי עושה, איך עברתי את המלחמה – לא רק הם עברו, גם אני עברתי. אם מישהו רוצה שיבוא
אלי, אני אחבק אותו, שיבכה, אני רוצה שיבכה, אם מישהו רוצה לבכות – שיבכה, אני פה. בכל יום
היו מחכים, ילדים באמת קטנים ונאיביים. לא היו ילדים...

ש: את זוכרת מישהו?

ת: בשמות לא, בכלל אני לא זוכרת. אבל הילדים נחמדים מאד, היו כ-15 ילדים.

ש: באיזה גיל?

ת: גיל קטן, 7, 10, 12.

ש: הם גם סיפרו?

ת: האמת, לא שאלתי, כי אני יודעת מה הם עברו, למה לפתוח את הפצעים בנשמה. בעיקר אני סיפרתי,
ואח"כ שיחקנו, היה לנו כדור, היה איזה משחק שהם מאד אהבו – זה כדור שעושה כל מיני צבעים,
אני במקרה קניתי את זה והבאתי להם. הם אהבו: אני רוצה עכשיו, אני רוצה עכשיו. אמרתי:
הייתי צריכה פה איזה ספריה קטנה, שיהיה איזה ספר, שיקראו – ילד בן 12 כבר יודע לקרוא, או בן
10-11, אבל בדום לא היה.

ש: היית שם רק חצי שנה?

ת: כן, ואח"כ עבדתי באילקה והייתי מלמדת את האחרות, 30 סוודרים ביום הייתי עושה ב-8 שעות,
קבלנות. אח"כ הכרתי את בעלי. לא הכרתי אותו, הכירו לי אותו. אני הייתי בעבודה ביום שבת,
באתי הביתה, אחותי אמרה לי: נינה, תתלבשי יפה ותלכי (לא ברור) – הוא היה רוקח בבילגוד, כי

הוא רוצה לדבר אתך. אמרתי: מה פתאום, תכף תבוא חברה שלי ואנחנו הולכות (ללא ברור), יש שם ריקודים הערב. לא, קודם תלכי אליו, מישוהו רוצה לראות אותך או שהוא רוצה לומר לך משהו. אמרתי: טוב. התלבשותי, הלכתי לשם. נו, מה שלומך, איך את מרגישה? בסדר, בסדר, תיכנסי פנימה. מה העניינים. נכנסתי פנימה וראיתי את רייקו, מילה וויקטור יושבים שם. נכנסתי, אמרתי מי אני והוא אמר: אני ויקטור, סליחה, אני מביטוריה(?). הוא היה קצין אז. מה דעתך שנכיר אחד את השני קצת יותר? אני לא הייתי מעוניינת במדים, לא אהבתי את זה, לא רציתי בכלל. חשבתי: לעזאזל, איזה חיים יש לי, אין לי מקום נוח לישון, אמא אבא אין לי להגיד מילה, כל אחד עסוק עם הדאגות שלו, אחי מסכן. אחי"כ הוא היה אומר: אני מביא וכל המשפחה אוכלים, ואני אמרתי לאחותי: כל המשכורת שאני מקבלת אני נותנת לך, למה את לא אומרת לו שאני נותנת לך את המשכורת בשבילי ובשביל אחי שאוכלים פה אתכם? חשבתי ואמרתי: איך שלא יהיה, אני חייבת לצאת מפה. הכרתי אותו חודש ימים. הוא היה באקדמיה צבאית בבלגרד ואני עבדתי בבית חרושת. כשהוא היה בחופש אני עבדתי, כשאני הייתי בחופש הוא למד, כך שלא ראיתי אותו, רק פעמיים שלש. אחרי חודש ימים שהכרנו הוא כבר קבל העברה מבלגרד לפרישטינה, והוא אמר: אני רוצה להתחתן, כי אני יהודי, אני רוצה להתחתן עם יהודיה. דברתי עם האחיות שלי והם אמרו: תעשי כרצונך, את לא מכירה אותו, את לא יודעת מי זה, איך זה. אמרתי: אני הולכת הלאה, בלי אהבה, בלי להכיר אותו, לצאת מהבית. כך התחתנתי אתו. לקחתי (לא ברור) חליפה של גברים, את הזיקט עשיתי, מהמכנסיים עשיתי חצאית, תיק לקחתי מרייקו רשלה והלכנו להתחתן בעיריה. אבל אמרתי: לא, אני רוצה בבית כנסת. איך הוא ייכנס לבית כנסת, במדים? הוא לא יכול להיכנס. אמרתי: מאחורה, מקדימה, תיכנס מאיפה שלא יהיה לבית כנסת. היתה דלת מאחור בבית כנסת. התחתנו בבית כנסת. הלכנו לירח דבש לביטול(!?) – הכינו לנו שם בית ממש מקסים מארגון הפרטיזנים. עשו שם שמח, ופחדתי פחד מוות, אני לא רגילה לזה – איזה שמח עושים שם עם יריות באוויר, דברים שאני לא רגילה לזה - באתי לא מזמן מהגהינוס, ובכיתי ואמרתי: איפה אני, נינה, אוי ואבוי, זה לא המנטליות שלי. אני הייתי מאד אחרת. היינו בביטויים(?) שבועיים שלושה. אז הוא קבל העברה לפרישטינה. איפה נגור? קודם הוא הלך לחפש בית. אמנם אחותי היתה אז בפרישטינה.

ש: הבית שלכם כבר לא היה?

ת: שם היתה תחנת בניין, בבית שלנו, לא היה בית. הוא חיפש דירה ומצא איזו דירה א-לה-טורקה, עם ארונות בחצר עם מקלחת – ארון אחד, ארון שני זה ארון בגדים וחזר אחד. טוב שהיו יהודים, לא היו גויים. אני הייתי מבשלת שם. כך חייתי שם שנה. שם נולד לי בן. אני הייתי לבד, הוא נמצא בנובי סאד – היו לו שם בעיות אז שלחו אותו לנובי סאד. אני הלכתי לבית חולים, ילדתי, ואחרי

כמה ימים חזרתי הביתה עם הילד, לבד. צריכים להזמין מוהל לשבוע, והוא איננו. אני מאד עצובה, רוצה ללכת לעשות אמבטיה בבית מרחץ, לא בבית, איפה אני אשאיר את התינוק? ביום הברית הוא בא. הזמינו לו מוהל מנובי פאסארו. הוא הי הגר בבקעה, מנחם מונטיליו, זלטה.

ש: גם פה הוא המשיך להיות מוהל.

ת: כן, הוא עשה את הברית ונשאר כמה זמן. אח"כ קבל העברה לטורקיה כנספח צבאי. הילד היה בגיל 4 חודשים, הוא חייב ללכת. שלחו אותו. אחרי חודשיים הוא נסע לחפש שם בית, מצא בית מאד יפה באנקרה – זאת עיר ממש אירופאית. הוא מצא בית יפה, 4 חדרים ומרפסת. אח"כ אני נסעתי לבד עם הילד, לא רציתי לטוס, רציתי רכבת, לראות את הדרך. נסעתי לטורקיה, אבל ידעתי שבטורקיה יש לי דוד, אח של אבא שלי. לא ידעתי איפה הוא, חשבתי שהוא באיזמיר היה חי.

סוף צד ב' בקלטת ראשונה.

ש: כמה זמן הייתם בטורקיה?

ת: היינו שם שנתיים וחצי, באנקרה.

ש: היה לך טוב שם?

ת: שם אמרו לי לא לפתוח דלת לאף אחד, לא לדבר עם אף אחד, אם את הולכת לקנות – לא ללכת לבד.

אמרתי: מה הולך פה? תמיד יש מי שרודף אחרך. יופי, אני שמורה טוב, דווקא בסדר, אני שבעת רצון שיש מי ששומר עלי. יום אחד משהו דופק לי בדלת ואני פותחת את הדלת – אדון אחד לבוש יפה, עם שתי מזוודות, ואומר לי בטורקית... שאלתי אותו: אתה יהודי? הוא אומר: כן. הכנסתי אותו פנימה, והוא התחיל להוציא ואמרתי לו: לא, לא, אני לא רוצה לקנות כלום, רק תאמר לי מאיפה אתה. מאיזמיר. כאילו שאני רואה את הדוד שלי. אמרתי לו: אני באתי לפני שבוע

מיוגוסלביה, יש לי דוד באיזמיר, קוראים לו יעקב מנדל, לא מנדילוביץ, ויש לו בנים בכור, זכריה, אסתר, מטילדה. כן, הוא אומר: בכור זה חבר טוב שלי. אתה מכיר אותם? כן. והוא אמר: תני איזו תמונה, חתיכת מכתב. כ"כ התבלבלתי ואמרתי: הנה כסף, תשלח מברק, תגיד לו שבת אחיו נמצאת

באנקרה, קוראים לי נינה. באמת הוא עשה את זה. אח"כ קבלתי מכתב: תבואי מיד, כי אבא לא יכול יותר לזוז. הוא היה מוכר בסיטונאות(?) את הפירות היבשים, צימוקים וכדומה. הוא לא הלך לעבודה, נשאר בבית, שקט, הוא לא זז. אני לקחתי רכבת, לא מטוס. יומיים ושני לילות ברכבת מאנקרה עד איזמיר. הייתי בדרכים לא דרכים וראיתי עניים, מסכנים. הגעתי לאיזמיר – אני לא מכירה אף אחד. הקונדוקטור אומר לי: גברת, את רוצה שאני אעזור לך עם הילד? אמרתי, לא, יבואו לקחת אותי. הם באו, אבל לא יודעים... צעקתי: אתם מפרישטינה? אתם משפחת מנדיל?

כולם קפצו, כן, כן. כך ראיתי אותם. הלכנו הביתה. הדוד שלי שלושה ימים לא דבר מילה, בכה אתי יחד, לא שאל כלום. אחרי שלושה ימים התחיל לשאול: איפה האח הזה, איפה האח השני, איפה הבן הזה, איפה הבן השני, איפה אחי הזה? אמרתי לו: די, אל תשאל, אין אף אחד מהמשפחה, אין – לא האח הזה, לא האח השני, לא בן האח הזה, לא בן האח השני. כולם הלכו לאן שהלכו, ואתה נשארת. הוא לא נתן לי מנוחה אותו יום, רק יד ביד. בטורקיה שמים את הארגונים ע"י החלון לשבת. ישבתי שם והוא התחיל לשאול, הסתכל עלי והיה בוכה. הוא היה כבר איש מבוגר, יותר גדול מאבא שלי. כך ראיתי את הדוד שלי, מצאתי אותו, בזכות האיש הזה שבא אלי. הייתי אצלם חודש ימים. היו שם שתי בנות לא נשואות, אח לא נשוי ואבא ואמא. בית פשוט, עלוב. הם באו הנה ומתו פה, בארץ.

ש: ואחרי שנתיים וחצי?

ת: חזרנו בגלל שהאחיות שלי רצו... כל הדברים שלי היו אצלם בבית, והם רצו לבוא ארצה, ואנחנו היינו צריכים לקחת את הבית, כל הבית שלי היה שם. חזרנו לבלגרד, גרנו שם והם באו ארצה ב-48', האחיות עם הילדים.

ש: אתם נשארתם?

ת: כן, נשארו בבלגרד, היינו שם זמן מה, אבל ביוגוסלביה היה (לא ברור). כל החברים שלי ויקטור היו כבר בבית סוהר, עם עינויים נוראים. העבירו אותנו מבלגרד לנובי סאד, אז החלפנו דירה עם מישוה מנובי סאד – הם באו לבלגרד ואנחנו לנובי סאד. שם הוא בקש שחרור מהצבא. לא נתנו לו מיד. שאלו: אם תקבל שחרור – מה תעשה? והוא אמר: אני נוסע למקדוניה, לביטויה(!), ושם אני אחפש עבודה. כל יום היא היתה באה לשאול: מה עם ויקטור, איפה ויקטור? אמרתי: הוא במקדוניה, הוא לא היה בבית. כשהוא קבל שחרור לקחתי את העסק בידיים והזמנתי ליפט, שמתי את כל הדברים שהיו לי בבית בליפט ושלחנו את הליפט. תאריך הנסיעה ארצה זה בשנת 51', זה היה בחנוכה.

ש: היו אחרים, היו עוד קבוצות של אנשים שעלו אז ארצה?

ת: כן, היו עוד, היו כמה מנובי סאד. ברכבת שלקחה אותנו עד רייקה, אני חושבת, הרכבת עצרה – משטרה, חיפושים. אמרתי: אוי ואבוי, כי אף אחד לא ידע שויקטור נוסע, שהוא עוזב. היה מישוה שחייב לבנקים, מישוה היה חייב על איזו עבודה שהוא עשה שלא היה צריך לעשות, אז היו כמה שהורידו אותם מהרכבת, והרכבת המשיכה. כך הגענו. כשראיתי את האנייה מרחוק עם דגל ישראל – אין לך מושג מה זה אמר לי. האם ייתכן שיש דגל ישראל? זה היה בשבילי עולם ומלואו. אמרתי: איפה אבא ואמא שלי שיראו דגל ישראל, מה היו אומרים? אבל לא זכו. ככה היינו כמה ימים באניה ובאמצע הים לקראת חיפה בא אח שלו לקראתנו בסירה. כך הכירו שני האחים.

נספח 5: עדות מוקלטת – ונציה בן אריה- ליד ושם.

עדות מהשוואה

יד ושם

" שמעו זאת הזקנים
והאזינו כל יושבי הארץ
ההיתה זאת בימיכם ואם בימי אבותכם:
עליה לבניכם ספרו ובניכם
לבניהם ובניהם לדור אחר."

(יואל א, 2)

ארכיון יד ושם

שער העדות

מוסר העדות: כהן יוסף

חטיבה: 0.3 עדויות יד ושם

מספר תיק: 11776

מספר קלטת: VT-2705

תאריך: 7.5.2000

תוכן העדות:

כהן יוסף, יליד KOSOVSKA MITROVICA, יוגוסלביה, 1932.
זיכרונות ילדות ורקע משפחתי ב- KOSOVSKA MITROVICA; כניסת הגרמנים; הביזה של רכוש יהודי;
הבריחה עם ההורים ל- PRISTINA; שילוח העד במשלוח של גברים יהודיים ל- BERAT; תיאור יחס החיובי
של החיילים האיטלקיים; בריחת המשפחה; תפיסתם על ידי הגרמנים והעברה ל- ZEMON; תיאור תנאי החיים
הקשים ב- ZEMON; העברה ל- BERGEN BELSEN; תיאור המתח בין יהודים אורתודוקסים לבין יהודים
ספרדים; אפיזודות שונות מ- BERGEN BELSEN; מכות ממפקד המחנה; העברה ברכבות לכיוון DREZDEN;
פריצת הרוסים לרכבות ושחרור הנוסעים על ידם; החזרה ליוגוסלביה; המפגש עם האב ב- KOSOVSKA
MITROVICA; לימודים והחיים ב- MITROVICA לאחר המלחמה; ב- 1948 עלייה ארצה; ההסתגלות.
אין הגבלות על השימוש בחומר.

חתימת העד

תאריך

שם המרואיין : יוסף כהן
שם המראיינת : דינה שפט
תאריך הראיון : 7.5.2000
שם המדפיסה : בתיה שטהל

שמות מקומות :

Drezden

Kosovska-Mitovica

Pristina

Beart

Zemon

היום השביעי לחמישי שנת 2000, דינה שפט מראיינת את יוסף כהן. יוסף כהן נולד בקוסובסקה-מיטרוביצה (Kosovska-Mitrochca) שזה באזור קוסובו, והוא יספר לנו על חייו ביוגוסלביה בתקופת המלחמה וגם על תשחרור על-ידי הצבא האדום.

ש: ספר לי דבר ראשון יוסף מהם הזיכרונות הראשוניים שלך, מהו הזיכרון הראשון ביותר?

ת: הזיכרון הראשון שלי הוא מהיותי בן ארבע. אני יליד 1932 בשישי בינואר. נולדתי בקוסובסקה-מיטרוביצה לאב בשם כהן יצחק, זיכרונו לברכה, ולאם שתיבדל לחיים ארוכים, כהן מרים. אני זוכר את הילדות בבירור.

ש: תספר לנו על הילדות שלך.

ת: גדלתי במשפחה אמידה של סוחרים שבה היה סבא עם חמישה בנים.

ש: תזכיר לי את שמות כל בני המשפחה.

ת: האח הבכור של אבא היה בנימין בשם ביטי, השני היה אבי בשם יצחק, השלישי היה גבריאל, הרביעי היה ניסים והחמישי היה שבת. בעסק בחנות היו רק אבי, זיכרונו לברכה, בנימין, הי' יקום דמו וגם גבריאל. ניסים ושבת למדו הנדסת טקסטיל, הם היו בשנה האחרונה ללימודים, הם היו בשוויץ, ושם הם גמרו את ההנדסה. חיינו חיי משפחה מאוד שלווים. סבי היה מסורתי, היה לו בית עם חצר מאוד גדולה ששם היה עוד בית קטן ששם הייתה מאפיה שהיו משתמשים בה רק לפסח. סבי היה יוצא לשדה בקיץ, קונה שדה עם חיטה, היו דשים אותה, מביאים בארגזים, מאכסנים בבית. היו נהרות אצלנו בעיר והיו טחנות קמח, אז לפני פסח הוא היה לוקח כמה סבלים, הם היו מורידים את אבני הרחיים, שוטפים אותם, טוחנים את הקמח שיהיה כשר למהדרין, מחזירים את זה לארגזים, והייתה מתחילה שמחת אפיית המצות.

ש: זאת אומרת, כל המאפיה הזאת פעלה רק בפסח?

ת: רק לפסח, זה היה פרטי למשפחה. זאת הייתה ממש מאפיה, אפילו מסחריות אין כאלה מאפיות, כזאת מאפיה גדולה היא הייתה. לקראת הקיץ סבא היה הולך וקונה איזה עשרים טון ענבים שחורים, עשרים טון ענבים לבנים, עשרים טון שיזפים שחורים מהארוכים. היה בא בן-אדם, מכין יין לבן, יין אדום וסליבוביץ והיה מרתף עם חביות מעץ כמו ביקב. לקראת סוף הסתיו הוא היה קונה כמה עגלים, היה בא שוחט, היה שוחט את הבשר, מהבשר היו עושים נקניקים, ומהצלעות וכל זה היו עושים פסטרמות.

היו מפטמים אווזים גם-כן שומן אווזים וכבד אווזים מעושן. זאת הייתה משפחה שחיו מכינים הכל לחורף מה שצריך חמוצים, גבינות והכל בחביות מעץ של מאה קילו. זה היה בית עם הרבה מסורת, עם הרבה כבוד. כל ליל חג וכל שבת המשפחה הייתה מתאספת אצל סבא. הייתה לו מרפסת של איזה עשרה מטר עם שולחן ארוך, היו מתיישבים שם יותר משישים נפשות. הייתה שם שמחת חג שאי אפשר לשכוח דבר כזה.

ש: כמה דורות הם היו במקום הזה, באזור הזה של קוסובו?

ת: מאז גלות ספרד, כי לסבי היו אחים גם בפרישטינה (Pristina) שעכשיו שם זה קוסובו.

ש: באיזו שפה דיברתם, האם בלדינו?

ת: גם בלדינו וגם בסרבית. היו כאלה שדיברו גם גרמנית.

ש: מי מהמשפחה דיבר גרמנית, הסבים או הסבתות?

ת: מצד אמי אני יודע קצת גם-כן גרמנית. אני דובר קצת גרמנית, אני למדתי גם רוסית, אני יודע רוסית על בוריה, ועשיתי בגרות ברוסית מ-45 עד 48.

ש: איך התנהלו חיי הדת שלכם?

ת: חג היה חג.

ש: תתאר לי איך חגגתם?

ת: אמא שלי בצעירותה הייתה תופרת היה לה בית-ספר לתפירה, היא לא הייתה ממשפחה אמידה.

ש: תזכיר שוב את שמה?

ת: מרים.

ש: מרים לבית?

ת: לבית ברכה. היא עבדה קשה בשביל להכין כסף לנדוניה. כל הבגדים שאנחנו לבשנו הכל היא תפרה, חליפות והכל, היא תפרה לגיסות ולכולם בלי תשלום. אחרי שהיא התחתנה והיה לי סבא שאהב את אמי, למרות שהיו עוד כלות, אבל את אמי הוא העריץ, הוא ממש העריץ. אמא ואבא ניהלו רומן מעל לארבע חמש שנים, ואמא ואבא סיפרו לי אחר-כך שסבי עליו השלום כל הזמן היה אומר לאבא: נו, למה אתה משחק עם מרים, למה אתה לא מתחתן? אז אבא היה אומר לו: אין לה מספיק נדוניה. סבא היה אומר לו: כמה חסר לה? אני אתן לך. הוא הכריח את אבא להתחתן. אבא אהב כל-כך את אמא, כשאמא הייתה חולה לפעמים או משהו הוא היה בוכה. אבא היה בוכה, והיה

אומר לאמא: אל תעזבי אותי. בשנים כשעלינו לארץ היא חלתה ברכבת אני לא יודע מה קרה לה. היא קיבלה איזה דיכאון או משחן, כי היא חשבה שחיי שוב חוזרת למלחמה, אז אבא אמר לה: אל תעזבי אותי. ככה אבא אהב את אמא, אמא הייתה בשבילו אלוהים וגם אבא היה בשביל אמא הכל. אבא נתן לנו, לימד אותנו מה זאת אהבת משפחה, מה זאת אהבת אחים. אבא אמר לנו לפני מותו: לא חשוב מה שהכלות או מה שהחתנים אומרים, אתם תשמרו אחד על השני, וביחד שלושתכם תשמרו על אמא. אחרי שבועיים הוא נפטר, הוא הרגיש שהוא ימות.

מה אני רוצה לומר לכם? את הזיכרון של בית סבא, אחר-כך עד המלחמה כל חג. נאמר בסוכות, אז לא היו מכוניות וטקסים. העיר הזאת מיטרו ביצה הייתה עיר תעשייה, היו שם מכרות עופרת, מכרות פחם. היו שם נהרות שדרך אחד הנהרות ששמו איבר היו כורתים עצים, והיו משלחים דוברות בנהר. מוניות לא היו, היו דליזינסים. כשהיו באים חגים כמו נניח סוכות, היו לוקחים את כל הדליזינסים. הייתה שם קהילה לא גדולה, קהילה של שלושים או שלושים וחמש משפחות, אבל היו כולם מאוחדים, והיו יוצאים לפינקניקים. או שבפסח בהבאת העומר גם-כן היינו לוקחים לאסוף עומר בשביל להביא לליל הסדר. הייתה קהילה מאוחדת. היו כמה נחשלים, ותמיד הקהילה היו מתאספים, עושים מגבית, והיו עוזרים לו שיעשה משהו, שיפתח איזה עסק. ככה לא היו אצלנו עניים, אלא תמיד עזרו והייתה עזרה הדדית. היו חיים שלווים בבית. נאמר בליל שבת ובליל ראשון היינו יוצאים לטייל, היינו יוצאים לבית-קפה, שם ביוגוסלביה בתי קפה הם עם תזמורות וכל זה, אפשר לאכול שם על האיש או עוגה, מה שרוצים וכל זה עם זמרים ועם תזמורת. שם ביוגוסלביה ככה זה אצל הסרבים. היו שם חיים ממש שמחים.

ש: מה הייתם אוכלים בחגים למשל?

ת: אמא הייתה מכינה בכל חג את האוכל המסורתי.

ש: מה היה האוכל המסורתי שלכם?

ת: בפסח היא הייתה מכינה פסטלים של מצות. היא הייתה מכינה ממולאים, היו מכינים ומייבשים פלפלים אדומים. היו עושים פלפלים ממולאים, או היו עושים מעלי גפן ממולאים, או מכרוב ממולא. היו מכינים מרקים ועוגות לפסח וכל המאכלים המסורתיים. אנחנו שמרנו את החגים שם יותר מאשר פה, יותר מאשר בארץ. בארץ לא שומרים את החג כמו ששמרנו שם.

ש: מתי הייתם הולכים לבית-כנסת?

ת: בשחרית בחג בבוקר.

ש: אבל בשבתות?

ת: בשבתות גם-כן, בשחרית עד אחת-עשרה היו נשארים בבית-הכנסת, והיו באים הביתה לאכול את האוכל המסורתי. היו אוכלים את הבורקס, את החמינדוס והיה גם צ'ולנט בחורף שהיו מכינים. איפה היו מכינים את הצ'ולנט? לא כמו פה שמבשלים, אלא יום אחד קודם היו שמים בכד חרס את כל המוצרים, את כל הבשר, את כל זה, והיו מביאים את זה למאפיה איפה שאופים את הלחם שישים את זה בצד. על האש של המאפיה זה היה טעם גן עדן.

ש: כמה בתי-כנסת היו שם?

ת: היה שם בית-כנסת אחד, היו שם עשרים וחמש משפחות, לא היו יותר.

ש: איך היה הקשר שלכם עם שאר התושבים? האם היו לך חברים גויים?

ת: כן, בוודאי, בוודאי שהיו לי. היו לי בבית-הספר שלמדתי וגם-כן אחרי המלחמה. לפני המלחמה בקושי גמרתי, לא גמרתי כיתה ב' לפני המלחמה.

ש: אבל אני רוצה לדעת דווקא לפני המלחמה.

ת: לא נפגשתי.

ש: זאת אומרת, אתה לא נפגשת כילד באיזה אירוע אנטישמי נגדך?

ת: בתור ילד לפני המלחמה אני לא נפגשתי.

ש: לא קרה שבמשחקים או...?

ת: לא, לא, שום דבר.

ש: גויים באו לבקר בביתכם?

ת: בטח. דודי, האח הבכור של אבא אפשר לומר שהוא היה הרס"ר של המשפחה ושל כל היהודים. הבן-אדם הזה היה הולך תמיד עם אקדח, למרות שהיה אסור לקחת אקדח, אבל אפילו במשטרה הכירו אותו. היו קוראים לו ביטי, בנימין הוא הולך עם אקדח. אצל הסרבים כשיש שמחה זה כמו אצל הערבים שיורים באוויר, אז אחי היה יורה, והיו באים אליו: אסור לירות. היה בא איזה שוטר, ודודי אמר לו: לך תקרא למפקד המשפחה. מפקד המשטרה היה בא, והוא היה אומר: אה זה אתה? בסדר, לך. כלומר, היינו מכובדים בעיר הזאת.

אבל כשפלו הגרמנים. אצלו נכנסו הגרמנים, איך אנחנו חגענו בכלל לפרישטינח? את העיר שלנו כבשו הגרמנים האס.אס, ואת פרישטינח כבשו האיטלקים, אלח שבאו מאלבניה. איטלקים וגרמנים אי אפשר להשוות ביניהם מבחינת המשמעת ומבחינת כל ההתנהגות שלהם. אבי, זיכרנו לברכה, היה בן-אדם שהוא תמיד היה עושה שלח לחמך על פני המים. הייתה שם משפחה מוסלמית אלבנים. מה זה אלבנים? הם לא מאלבניה, אלא יש שם כמה משפחות כאילו אלבניות, כמו שהיום יש פה דרוזים, הם גם מוסלמים אבל הם דרוזים. אבל יש שם חמולה שהם נקראים ארנאוטים, שהם כמו דרוזים, הם לוחמים ללא חת והם אנשי כבוד. הייתה משפחה אחת שאני זוכר ששם ראש המשפחה היה קורטש. ממש חבל שאני לא יודע יותר משם המשפחה, כי הם היו ממש חסידי אומות העולם, בזכותם אנחנו נותרנו בחיים. היה לו בן חסן. האיש הזה היה בן-אדם קשה יום, הייתה לו חנות, הוא היה עושה פרסות, היה מפרזל סוסים והיו לו שניים שלושה דליוז'נסים. הוא היה בן-אדם קשה יום. אבי, עליו השלום, ידע מתי החגים שלהם, הוא היה אומר לו: קורטש בוא תיכנס לחנות. שאישתך תבוא לחנות, תיקח כמה מטר בד ותתפור בגד. כמה ילדים יש לך? הוא היה אומר לאבא: יש לי שני בנים ובת, אז אבא היה נותן לו קונפקציה, הוא היה נותן לו את זה במתנה. הוא היה אומר לו: בוא אתה תמדוד את החליפה הזאת, כי לאבא הייתה גם קונפקציה של חליפות. הוא היה נותן לו גרביים, חליפות והכל. הבן-אדם הזה היה אומר אבא: יצחק, אין לי כסף לשלם לך. אז אבא היה אומר לו: יהיה לך תשלם, אם לא אז אלוהים ייתן לנו, תיקח. הוא אהב את אבא משהו.

כשבאו הגרמנים היו משתפי פעולה מהמוסלמים. משתף הפעולה היה מישהו ששמו ג'פר דבה, הוא מופיע בספר הזה שאני הבאתי לפה איתי. הוא מסר את השמות של היהודים. באו האס.אס עם מוסלמי אחד לקחת את הגברים. כשבאו לאסוף את הגברים אז באו גם אלינו הביתה. אנחנו יושבים במטבח, אבא שותה כוסית סליבוביצקה, אנחנו יושבים בשקט בלי לעשות רעש כי פחדנו. דפקו בדלת, נכנסו הביתה, והם שאלו: איפה בנימין כהן? אמרנו: הוא לא גר פה. הם שאלו: איפה הוא גר? אמרו את הכתובת. הם שאלו: איפה גבריאל כהן? אמרנו: הוא לא גר פה. הם שאלו: איפה ניסים כהן ואיפה שבתי כהן? אמרנו: הם לא גרים פה. אז משתף הפעולה המוסלמי אמר להם: בואו נלך. אז הגרמני שאל אותו: והוא? הוא אמר: הוא לא מופיע ברשימה. מישהו מהאנשים של

הבן-אדם הזה שאבא עזר לו לא הכניס את אבא. איך שהם הלכו, מופיע הבן של האדם הזה, והוא שאל: לקחו את יצחק? אמרנו: לא. הוא אמר לאבא: בואי איתי, תיקח כמה דברים. הוא בא עם הדיליגנס שלו, הוא לקח אותו אליהם הביתה. אצלם הנשים היו הולכות עם רעלה, אבל הוא אמר לאישה ולבנות שלו: תצאו לפניו, הוא בן המשפחה. הם לקחו את אבא אליהם. באלבנית בסה זה כמו שאנחנו אומרים פרוך דנור, זה כמו שאומרים מילת כבוד. האבא אמר לבן שלו: תרתום עגלה עם שני סוסים, תיקח עוד שני סוסים מאחורה, תיקח את יצחק עם החפצים שלו, ותעביר אותו את הגבול לפרישטינה. אם תחסר שיער מראשו, אצלם היו שערים בחצר בבית, כמו שיש פה בעיר העתיקה כאלה גדולים. הוא פתח את השער, לקח גרון, והוא אמר: אני עושה ממך חתיכות. הבן ניגש לאביו, נישק אותו, נתן לו יד, והוא אמר לו: צ'ה באסה, זאת אומרת, זאת מילת כבוד, שקודם אני אמות ואחר-כך הוא ימות.

הם התחילו לנסוע דרך כל מיני דרכים, אבל הם הגיעו לנקודה שיש שם ביקורת. הוא שאל את אבא: יש לך כסף? אבא אמר לו: ודאי שיש לי כסף. הוא אמר לאבא: תביא. הוא הסתיר את זה באיזה מקום, והוא העביר אותו לפרישטינה. אחרי שבועיים שלושה הוא לקח אותנו לתחנת הרכבת במיטרוביצה, ואנחנו גם-כן עברנו עם הרכבת לפרישטינה. הכסף שאבא לקח לשם זה לא הספיק, אז לא היה לנו מספיק כסף. אבל היו שם שני יהודים במיוחד, אחד בשם יוספוביץ', קראו לו יוסף וסוטו שלמון. אמרו לאבא: בוא הנה, הביאו לו בשקית זהב ומטבעות, הם אמרו לאבא: קח יצחק, אנחנו יודעים שברחת ללא כלום. אבא אמר להם: אבל עכשיו אין לי חנות, אין לי שום דבר, איך אני אחזיר את זה? הם אמרו לאבא: אם יהיה לך תחזיר, אם לא יהיה לך אל תחזיר, קח. כי אלה שם היו גם אנשים עשירים מאוד. שם בעיר הזאת בפרישטינה היה גר אח של אמא.

ש: אבל לפני שאנחנו ממשיכים עם פרישטינה אני רוצה לראות אם יש לך עוד איזה זיכרון חשוב ממיטרוביצה שאתה רוצה לספר לנו? מה היה משלוח היד של הסבא?

ת: סוחרים, הם היו סיטונאים.

ש: כולם היו סוחרים?

ת: הם היו סיטונאים. אבי היה שר החוץ של המשפחה. הוא היה הולך למפעל, זה לא היה

מפעל כמו פה של מאה או מאתיים פועלים, זה היה מפעל של אלפיים או שלושת

אלפים עובדים. הוא שאל: אתה מייצר בד כוחו הוא אמר: כן. אבא שאל אותו: כמה סריה, שלוש מאות אלף מטר בעשרה גוונים? כמה מטר עשרה שקלים? אבא היה אומר: אז תשעה שקלים כל הייצור שלך הוא שלי. סוחרים אחרים רוצים...

ש: מתי למדת, זאת אומרת, אצלכם לא היה דבר כזה שנקרא 'חדר'?

ת: לא, אצלנו בעיר לא היה 'חדר', אבל היו לימודים, שאנשים יותר מבוגרים ממני היו הולכים, כי אני הייתי צעיר.

ש: אבל כילד לא למדת למשל לקרוא?

ת: לא, לא למדתי עברית. אם אני יודע משהו, על זה אני אגיע עוד לספר לך, שאת זה למדתי הכל מסבתי שהיא הייתה אם חורגת של אבא, כי סבתי הביולוגית היא נפטרה לפני שאבא התחתן עם אמא. היא סיפרה לי בברגן-בלזן את כל התנ"ך בצורת סיפורת. היא נפטרה והיא קבורה פה בירושלים, היא זכתה להיקבר.

ש: זאת אומרת, שהיא ידעה טוב את התנ"ך?

ת: כן, היא סיפרה לי את התנ"ך מבראשית עד הסוף, אם אני יודע משהו בתנ"ך זה רק בזכותה

ש: אתם גרתם קרוב לסבא והסבתא שלכם?

ת: כן, לא רחוק. הרבה פעמים אני הייתי ישן אצל סבא. כשהייתי ילד רע לפעמים הייתי מפחד שאבא לא ייתן לי סטירה או משהו, אז הייתי הולך לסבא, וסבא היה אומר לי: אין דבר אני יודע. הוא היה איש רחום ורחמן, אני נושא את שמו, כי אצל הספרדים נותנים שם עוד כשהסבא בחיים.

ש: האם זה היה בית ציוני? האם הזכירו את פלשתינה?

ת: בטח זה היה בית ציוני, היו משלמים שקל למגביות ולהכל, היו קופות של הקרן הקיימת, ובחגים תמיד היו תורמים.

ש: אבל האם חשבו, האם דיברו פעם על עליה?

ת: כן, אחד מהאחים רצה נורא לעלות, אבל האחים עשו אסיפה ואמרו לו לא לעלות. שני אחים רצו לעלות, אבל זה היה לפני המלחמה. זה עניין של גורל. סבא שלי ביקר בארץ כשהוא היה צעיר יותר, הוא היה עם כמה יהודים מאותה העיר. אחד מהיהודים האלה קנה פה אדמה ליד עטרו, והנכד שלו חי בירושלים עד היום. אשתי המנוחה היא הבת של אח של אבא של היהודי הזה, זאת אומרת, היא גם-כן הנכדה של זה שקנה את

האדמה בירושלים. זאת הייתה משפחה לא סתם ציונית. סבי חיח מקבל עיתונות כתובה מוינה ומאיטליה, מתורכיה איפה שמדפיסים גם מקושטא בלדינו, הוא חיח מקבל עיתונים.

ש: מקושטא מתורכיה בדרך כלל?

ת: כן, מקושטא הוא היה מקבל עיתונים. היה לו מזווה כזה היה לו שם פטיפון והייתה לו תקליטה עם שירת לדינו עם תפילות ועם הכל. במוצאי שבת היו עושים את ההבדלה, היו שמים בפטיפון והייתה חגיגה. מה אני אגיד לך, זה היה בית מסורתי אצל סבא. אבי לא כל-כך ידע להתפלל, אבל כשהיו חגים הוא תמיד היה עם סבא, מה זה תמיד היו מנשקים לו את היד, מה זה היה כבוד, הייתה הערכה אחד כלפי השני. הנה את רואה מהתמונה הגדולה שהראיתי לך איזו משפחה זאת הייתה. אפילו שהיו בסוף העולם לחגים כולם תמיד היו באים, לא חשוב איפה גרים.

ש: בן כמה היית כשעברתם לפרישטינה?

ת: זה היה ב-1941 אז הייתי בן תשע.

ש: מה עשה לך המעבר הזה כילד?

ת: זה דיכא אותי כי לא היה לי בית-ספר, לא היה לי שום דבר. הייתי הולך, היו שם באיזה רחוב חנויות של יהודים אז אבי היה מבקש ממשהו מהחבריה שלו: תחזיק את הבן פה שלא יסתובב ברחוב, שיעזור לך, תן לו לטאטא, תן לו משהו רק שלא יהיה ברחוב.

ש: כמה מכם עברתם לפרישטינה?

ת: סבא וסבתא שלי, אני, אבא, אחי ואחותי. היתר כולם תפסו אותם באותו יום שאספו את היהודים, ומאז הם נעלמו.

ש: מה היה עד אז? מה הרגשתם, הרי ידעתם שפורצת המלחמה?

ת: בטח, היינו מדוכאים, היינו מסוגרים, הגרמנים באו עם משתפי הפעולה.

ש: אנחנו מדברים עדיין על מיטרוביצה?

ת: כן, על מיטרוביצה באו ורוקנו את החנויות.

ש: תספר לי איך הכל התחיל, איך הכל התחיל עוד במיטרוביצה?

ת: באפריל נכנסו הגרמנים. כשהגרמנים נכנסו היה לנו הסגר, לא יצאנו לרחובות כי פחדנו. אחר-כך התחילו לחפש, האנשים התחילו למסור איפה החנויות של היהודים, הם נכנסו ורוקנו. הייתה חנות אחת שהחנות והמחסן היו מלאים כמו רימון, היו שם סחורות של

סיטונות וחכל היה מלא. במחסן של סבא הייתה שם כספת של שתי דלתות כנו ארון עם קומבינציה. אני זוכר עד היום שאמא שלי הייתה אומרת לי, היא הייתה קוראת לי יוזי, והיא הייתה אומרת לי: יוזי, לך לסבא ותגיד לו שהיום יש לנו חתונה שתביא לי את תיבת התכשיטים. היו לה כלות שהיו שם תאים, לכל אחד היו שם תכשיטים. הוא היה לוקח אותי ביד, הוא היה פותח את הכספת, היה מוציא את התכשיטים. הייתי שם לפעמים, לא ידעתי מה זה, היו שם תיבות כאלה קטנות. עכשיו אני יודע ששם היו אונקיות זהב, והייתי רואה תיבה פתוחה עם מטבעות זהב ושטרות. היה שם מטבע זר דולרים ושטרלינגים שהיה שם. אבל הכל לקחו, פתחו הכל לא נשאר כלום כלום שום דבר.

ש: ברגע שנכנסו הגרמנים ושדדו ועשו את כל הביזה הזאת, האם היו שכנים שניסו לעזור לכם?

ת: גם הם פחדו. אבל זה הלך תקופה כל-כך קצרה מאז שהם נכנסו ועד שהתחילו שלא היה סיפק בידם, פרט למשפחה המוסלמית הזאת הארנאוטים שהם הצילו את אבא, ואותנו הביאו לרכבת. סבא הלך קודם לפני אבא, סבא נסע ברכבת, כי היו לו שני אחים בפרישטינה, והוא הלך אליהם. לא היה סיפק, לא היה סיפק להתארגן, זאת הייתה תקופה מאוד קצרה מאז שנכנסו הגרמנים עד שעשו את כל הדברים האלה. לא היה סיפק להתארגן, כי לאבא היו הרבה חברים, היו לו הרבה אנשים שהכירו אותו, ולא היה אפשר לעשות כלום. אף אחד לא חשב שהגרמנים המתורבתים האלה מסוגלים לעשות דבר כזה, ועוד באותה תקופה כשעוד לא ידענו שום דבר, הייתה אי ודאות, לא ידענו בכלל.

ש: אז כשאתם עוברים לפרישטינה איפה אתם נמצאים?

ת: שכרנו בית ברחוב של עניים שם, לקחנו בית קטן של שני חדרים עם חצר, עד שאחרי איזה שבעה שמונה חודשים...

ש: כמה ילדים הייתם?

ת: היינו שלושה ילדים אני, אחי, אחותי והיו אבא ואמא. בתחילת '42 אספו את הגברים היהודים של פרישטינה, ולקחו אותם למחנה ריכוז של האיטלקים בברט (Beart) באלבניה. ברט זאת עיר במרכז אלבניה.

ש: כשאתה אומר הגברים, האם גם אבא שלך נלקח?

ת: בטח.

ש: כל הגברים לקחו אותם!

ת: כן.

ש: מאיזה גילו?

ת: מגיל שש-עשרה ועד בכלל. אחרי כמה חודשים לקחו גם אותנו. עם משאיות עברנו את כל ההרים לאלבניה, נסענו איזה יומיים עד שהגענו לברט. בדרך כלל אומרים שבאלבניה גרים מוסלמים, אבל מוסלמים נמצאים בצפון אלבניה. במרכז אלבניה עד הגבול היווני כולם שם אורתודוקסים, כולם נוצרים, וזה היה המזל שלנו שהגענו אליהם. הם כל הזמן היו אומרים באלבנית: פוקריה. מה זה פוקריה? זה מסכנים וכל זה. הייתה שם משפחה שעזרה לנו הרבה ויש לי פה תמונה שלהם. אני לא יכולתי לבוא לפה לבקש שיכירו אותם בתור חסידי אומות העולם.

ש: מדוע? ניסית?

ת: לא ניסיתי, כי אני סבלתי, הרבה שנים אני חולה, ב-87 החליפו לי מפרקים ברגליים והיו לי הרבה בעיות.

ש: תספר לי שם באמת על החיים האלה בברט.

ת: שם היה מין מחנה ריכוז כמו גטו כזה, והגברים היו צריכים פעמיים ביום להתייצב בקווסטורה שזאת המשטרה האיטלקית, הם היו קוראים לזה קווסטורה. הם היו צריכים להתייצב, ושיחתמו להם על הפנקס שהם נוכחים.

ש: איך היה היחס של החיילים האיטלקים?

ת: הם בכלל האנשים האיטלקים הם ממש טובים מאוד, זה היה המזל שלנו שהיה מחנה ריכוז פחות או יותר ליברלי. אבל עבדו, הלכו, לקחו אותם לעבודה, ועבדו כל מיני דברים. אני גם-כן עבדתי, הרי יש לי פה את התמונה שהראיתי לך. היה שם יהודי שהוא נפטר בירושלים, בפרישטיה הייתה לו ממתקיה, הוא היה עושה שם עוגות וכל זה, אז שם במחנה הוא גם-כן עשה כל מיני עוגות, והוא היה נותן לילדים שימכרו ברחוב ככה עם מגשים כדי להרוויח. לנו לא היה כסף אז אמא שלי הייתה תופרת שמלה בשביל האלבנים כל יום.

ש: הם היו באים?

ת: הם ידעו שאמא תופרת, הם היו מביאים את חבד, אמא חייתה תופרת, והיא חייתה מרוויחה כמו נניח איזה עשרה שקלים, אבל זה היה מספיק בשביל לחיות, היא פרנסה אותנו.

ש: איך הייתה עליכם השמירה?

ת: לא הייתה שמירה אלא רק הייתה התייצבות של הגברים. אבל הכל התהפך ב-43'.

ש: לפני זה תתאר לי את חיי היומיום שם במחנה הזה או בגטו.

ת: בברט היה נהר, היו הולכים בקיץ להתרחץ בנהר, הבאתי תמונות גם-כן להראות לך משם. היהודים היו גם-כן מאוחדים, תמיד ידעו, אפילו התפללו. עשו שם בית-כנסת מאולתר באיזה מקום, בחגים היו מתפללים, מתאספים, מפני שהאיטלקים לא הקפידו כמו הגרמנים אלא היה שם יותר חופשי, שם היה רק ההתייצבות והעבודה, זה הכל. כל זה נמשך ככה עד שהתהפך הגלגל, אחרי הקפיטולציה של האיטלקים לבנות-הברית באו הגרמנים. אז התחילו להתפזר היהודים ולברוח. אבא, אחי, אחותי ואמא ברחו בשתי קבוצות להרים באלבניה, ואני עם סבא וסבתא גם-כן התחלנו לברוח, הגענו לגבול יוגוסלביה-אלבניה לעיר פריזרה, ושם תפסו אותנו הגרמנים עם עוד הרבה יהודים מפרישטינה.

ש: זאת אומרת, אתם ברחתם מפרישטינה?

ת: אנחנו ברחנו מברט חזרה לכיוון יוגוסלביה. עברנו את הגבול היוגוסלבי לפריזרה. שם הגרמנים תפסו אותנו, והביאו אותנו למחנה הצבאי בפרישטינה. שם היינו יממה אחת ואחר-כך לקחו אותנו ברכבת לזמון (Zemun). זמון זה מקום של ירידים, זה נקרא ביוגוסלביה סיימישטה, כמו שפה זה שנקרא יריד המזרח, שם זה נקרא סיימישטה, וזה היה של הקרואטים. בדרך מישו ממשפתי הפעולה הכיר את סבי, הוא ידע שסבא אדם עשיר, אז התחילו לחקור אותו, הוא סיפר איפה הכסף אז הרביצו לו מכות רצח.

ש: כשאתה אומר הרביצו לו...

ת: מה זה מכות.

ש: על-ידי הגרמנים?

ת: הגרמנים והאלבנים המוסלמים. נפתחו לו פצעים מהמכות, כי הוא היה בן-אדם חלוש אז באותה תקופה. בזמון סבא היה ממש חולה והוא גסס. שם היו איתנו שני בחורים אחד בשם נתן קריו והשני בשם חיים מנחם שהוא חי בטבריה. הם היו מסקופיה שהם

ברחו ממקדוניה לפרישטינה, גם אותם תפסו, ואני חיכרתי אותם. השניים האלה ידעו גרמנית, הם היו יותר מבוגרים. אחד מהם היה צריך לעמוד ליד השער, אף אחד אסור היה לו לצאת להביא דליים עם מים או משהו כזה אלא רק ברשות, ורק לו היה מותר להביא. כששבי גסס היה צורך במים, אני ניגשתי אליו ואמרתי לו: חיים תעשה לי טובה, תביא את שני הדליים עם מים. הוא אמר לי: תשמע, עכשיו צריכים להגיע האוסטשים הגרמנים האלה הקרואטים, הם היו יותר גרועים. אני אתן להם דיווח. הוא היה מצדיע להם במועל יד, והוא היה אומר להם שיש פה אלפיים איש, חמש מאות ילדים והיתר גברים ונשים. שכנעתי אותו ללכת. איך שהוא הלך באו האוסטשים, האדון איננו, הנה הוא בא עם שני הדליים של מים. ראו אותו, תפסו אותו, שמו אותו על הספסל, ועם נבטים נתנו לו מכות.

ש: האוסטשים?

ת: כן, האוסטשים, הם נתנו לו מכות ואיזה מכות. הבן-אדם הזה, איך אומרים כשיש גורל לבן-אדם, איזה חודש לפחות הוא לא יכול היה לעמוד על הרגליים, איך הוא הגיע לברגן-בלזן רק אלוהים יודע. עליו יש לי סיפור אבל זה רק לקראת הסוף אני אספר. אבל בכל אופן לקחתי את המים, וסבא נפטר לי פה על הברכיים, הראש שלו היה פה, והוא נפטר לי. באו עם האלונקה, לקחו אותו, ומי יודע אם זרקו אותו על הדנובה או קברו אותו, אני לא יודע. הנהר היה שם קרוב, אז אנחנו לא ראינו מי קבר ומה קבר, שום דבר. שבוע אחרי זה יום אחד בלילה באו ואמרו: כל הגברים מגיל שש-עשרה עד גיל שבעים החוצה. כולם יצאו החוצה.

ש: זה היה בזמון?

ת: כן, בזמון. שם נעמדו שתי שורות של אוסטשים, והם אמרו: הראשון להיכנס בחזרה לביתן, והם התחילו להרביץ מכות, הרביצו לאחד אחרי השני, ומה זה ניפחו את כולם. הייתה אישה שקראו לה טיאסול, מסכנה היא לא הבינה כל-כך סרבית, אז גם היא יצאה, והרגו אותה במכות. למחרת לקחו אותנו לרכבת, והגענו לברגן-בלזן.

ש: זאת אומרת, כמה זמן הייתם בזמון?

ת: קרוב לחודש, אני לא זוכר בדיוק, אולי שלושה שבועות.

ש: איפה היו המגורים שלכם, איפה ישנתם?

ת: ראית ביד ושם את המגורים האלה, היו לוקחות.

ש: דרגשים.

ת: כן, דרגשים של לוחות בקומות ושם ישנו.

ש: מה אכלתם שם?

ת: תאמיני שלא היה מה לאכול, אני לא זוכר מה היו נותנים לנו לחם או מה ואיזה ירק, אבל שום דבר, לא מרק ולא כלום. כל מיני זבל היו נותנים לנו לאכול, לא נתנו לנו לאכול.

ש: עד אז אתם יודעים מה שקורה ליהודי המזרח? האם אתם שומעים? האם אתם יודעים?
ת: שום דבר, שום דבר. דווקא באותה תקופה בנות-הברית היו מפציצים את בלגרד. היו שני חבריה מהמשלוח שלנו שנהרגו מרסיסים שנפלו מהניימ של הגרמנים, הם חטפו רסיסים.

ש: לא ידעתם מה שקורה?

ת: לא ידענו שיש השמדה כזאת.

ש: על מחנות לא ידעתם?

ת: לא ידענו, אם לומר את האמת אני בכל אופן לא ידעתי, אולי המבוגרים ידעו משהו. אבל לומר את האמת אני בגיל שלי שהייתי בערך בן אחת-עשרה וחצי שנים-עשרה לא תיארתי.

ש: בעצם ברגע שראית את מות סבא שלך זאת הייתה הפעם הראשונה שאתה ממש מתמודד עם מוות?

ת: כן, בוודאי, זאת הייתה הפעם הראשונה.

ש: מה זה עושה לילד בן שנים-עשרה?

ת: כאילו כל העולם חרב, זאת הייתה המשענת שלי, כי תמיד סמכנו על סבא. סבא היה המשענת של כל המשפחה גם של המבוגרים, כי הוא היה אדם מאחד, ופתאום אני רואה שהדבק איננו, ואני גם בלי הורים שם אלא גם עם הסבתא. סבתא הייתה כזאת אישה שלא הייתה מסוגלת ללכת כמו שיש נשים שהלכו לחפש משהו, לא חשוב מה, לאכול איזה עשב לתלוש, שום דבר.

ש: היא לא הייתה יוזמת?

ת: לא, היא לא הייתה יוזמת. היא הייתה אישה מיושבת בדעתה, אישה אצילת נפש, ממש אצילת נפש. היא הייתה אישה שאיזו זכות היה לחיות איתה. הגענו לברגן-בלזן, ושם

פגשנו גם-כן את ההולנדים, בטח הייתה שם במשלוח גם אנה פראנק. היו שם גם יהודים מיוון, היו שם יהודים מצרפת. כמה חודשים אחרינו פתאום באו יהודים שאני לא ידעתי שהם מהונגריה, עכשיו אני יודע שזה היה המשלוח של קסטנר. זאת הייתה פעם ראשונה בחיים שלי שראיתי דבר כזה את הקפוטות עם כובעי הקוזקים. אנחנו שואלים את המבוגרים: תגידו, אלה יהודים? אמרו לו: כן. שאלנו: אז למה הם לבושים ככה? אמרו לנו: אלה דתיים. זאת הייתה פעם ראשונה שראינו דבר כזה.

ש: לא ידעתם?

ת: לא ידענו שיש כאלה קיצוניים אורתודוקסים, לא ידענו. ככה התחילו החיים שלנו שם. המבוגרים היו יוצאים לעבודה – הולץ קומנדו, סובה קומנדו, שואה קומנדו.

ש: אתם הגעתם לברגן-בלזן ברכבת?

ת: כן, הגענו ברכבת, בוודאי, והלכנו ברגל עד שהגענו למחנה עצמו מתחנת הרכבת.

ש: עד שהגעתם לרכבת מי שמר עליכם?

ת: גרמנים.

ש: רק גרמנים?

ת: היה קרון של נוסעים, אנחנו היינו בקרון בהמות, אבל היו שם גם שני קרונות של נוסעים עם חיילים גרמנים. היו שם עובדים בכל מיני מחלקות – שואה קומנדו, הולץ קומנדו, סובה קומנדו.

ש: כשהגעת לגברן-בלזן איך היה תהליך ה"קבלה" שלך?

ת: היו רושמים את השמות, רשמו שם, מסרו את השמות.

ש: זהו, לא עשו לך חיטוי?

ת: כן, שום דבר לא עשו מספרים.

ש: ולא חיטוי ולא כלום?

ת: אחר-כך החיטוי זה סיפור בפני עצמו.

ש: תאר לי את התהליך הזה. אתם יוצאים מהרכבת?

ת: כן. הקרונות היו סגורים, לא היו מים, לא היה אוכל. אחרי יום יומיים פותחים את הקרונות, היו אנשים שנפטרו אז היו זורקים אותם מהרכבת החוצה. היו מוציאים איזה דלי או שניים עם צואה ועם כית. מה אפשר לומר, אי אפשר לתאר דבר כזה, אי אפשר לתאר, זה דבר שאני זוכר את כל התמונות האלה, את כל הדברים האלה.

נספח 7: תמונת ילדים יתומים בבלגרד, 1944, מאוסף חסידי אומות העולם, יד ושם ירושלים.

חניכי בית יתומים יהודי, שהפעילה הקהילה היהודית בבלגרד, רוקדים עם המדריכות.

מבנה ה'דום', 1945.

בית היתומים היהודי 'דום' הוקם בספטמבר 1945 בבלגרד וקלט יתומים יהודים מכל רחבי יוגוסלביה. הקהילה היהודית סיפקה למקום מזון, מקום שינה וטיפול רפואי. ה'דום' היה נקודה ראשונה אליה פנו הניצולים היהודים לקבלת מידע על קרוביהם. בהדרגה החלו להגיע הורים וקרובי משפחה שניצלו, ואספו את הילדים. במקום נשארו בעיקר ילדים יתומים מפרישטינה. הקהילה היהודית תפעלה ב'דום' בית ספר ועזרה לילדים כדי לסגור פערים של שנים הן בחינוך והן בכישורי חיים. (ש. פולג, שתלתם ניגונים בי אמי ואבי) ע'39.

נספח 8: עדות ולדימיר מילר בשמו העברי זאב מילוא:

"בהיותו בעל ידע טכני בתחום הרדיו, התייצב מילר הצעיר במעבדת הרדיו המרכזית של הקורפוס הפרטיזני הרביעי. מפקד המעבדה שאל אותו שוב, להפתעתו הרבה, האם הוא יהודי ועל תשובתו החיובית אמר: "אינני רוצה יהודים במעבדה שלי!" מילר הצעיר מחה: "הרי אנחנו פרטיזנים ולא פשיסטים. אנחנו מתנגדים לגזענות" ועל כך זכה לתשובה קרה: "זה נכון, אך יש לי ניסיון רע עם יהודים ואינני רוצה אותם בקרבתך" (ר.טיטלבאום, אחד מתוך שמונה, ע' 319).

נספח 9: סרטון- [מדליקי המשואות תשע"ח \(2018\) סיפורו של ראול טייטלבאום.](#)

נספח 10: שמש מקדונית – א.ברוך אלטרץ, גירסה דיגיטלית

[קישור להורדת הגרסה המלאה](#) לקריאה במחשב האישי, ובמכשירי אייפד, אייפון ואנדרואיד.

[עבור כל מכשיר קריאה יש להתקין אפליקציה ייעודית, הניתנת להורדה חינם ברשת.](#)

[לעזרה בהורדת האפליקציה ופתיחת הקישור](#)

נספח 11: [הסרט קחי את הילדה איתך](#)

נספח 12:

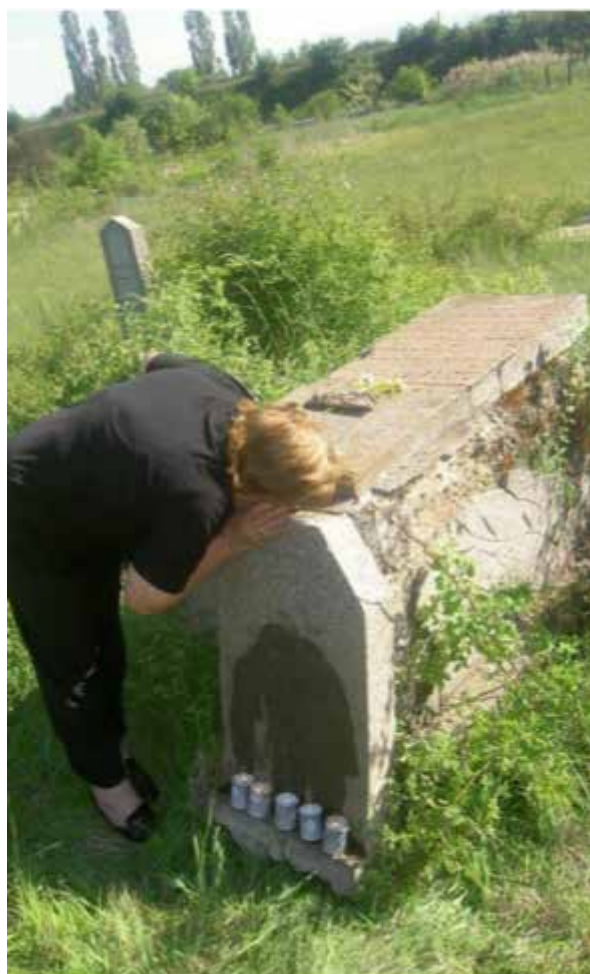
ראש ממשלת קוסובו האשים תאצ'י מניח פרחים על מצבה לזכרם של יהודי קוסובו שנרצחו בשואה באתר בו עמד בית הכנסת האחרון של קוסובו עד לשנת 1963. (m.ynet.co.il 23/9/2020)

א1. בלה ציון כהן ילידת שטיפ מקדוניה, 1921. (בתמונה: לאחר נישואיה עם דוד כהן מפרישטינה).
בינואר 1944 התאבדה, זמן קצר לפני כניסת הנאצים לעיר ופינוי היהודים.

1ב. פרישטינה 2006 בית הקברות היהודי.
שלה מבכה את מות אחותה בלה לאחר 62 שנים שנפרדו.

2: ג'קוביצה: הכפר בו הוסתרה שלה.

3: פרישטינה 1939, משפחת אושרוביץ.

אבי המשפחה אשר אושרוביץ - יושב ראש קן השומר הצעיר ומכובד בקהילה היהודית. יושב בשורה האמצעית ראשון מימין. מאחוריו עומד שלישי מימין בנו דוד.

4: ברגן בלזן יום השחרור 15.4.1945.

5: קוסובו, פרטיזניות יהודיות. עומדת ראשונה מימין רות בכר דמירי.

6: פרישטינה, 1930 אפיית מצות לפסח בחצר משפחת נבון-ברוך.

7: בכניסה לנמל חיפה, 1948. האוניה קפאלוס Kefalos, נוציה בן אריה שורה 2 מלמטה קיצונית מימין.

8: מיטרוביצ'ה, בית המסחר לטקסטיל של משפחת אדיג'ס (מאוסף קלמנדי).

1. אבנטוב, י. תולדות יהודי יוגוסלביה, הוצאת עולי יוגוסלביה, ירושלים ותל אביב 1971.
2. ברוך אלטרץ, א. שמש מקדונית, הוצאת צמרת, אזור, 2021.
3. * הספר מומלץ לקריאה / גם בגירסה הדיגיטלית. זהו סיפורה של משפחה ישראלית וקשר בין חמות לכלה, החושף סודות העבר. סיפורן נועד לתת את הכוח ואת האומץ למשפחות רבות, המתקשות לדבר ולשתף בנושאים כואבים, להיפתח ולחשוף, וכך גם להעבירם לדור הבא.
4. בר-זוהר, מ. הרכבות יצאו ריקות, הוצאת הד ארצי, אור יהודה 1999.
5. ג'ניאן, א. האוניברסיטה העברית בירושלים, יהודי שטיפ / אישטיב במלחמות הבלקן 1912-1913 בין חורבן לשיקום, אתר "עמותת דור המשך של יוצאי מקדוניה בישראל".
6. חסקין ג. קוסובו עימות עקוב מדם, בתוך: www.gilihaskin.com
7. טייטלבוים, ר. אחד מכל שמונה – יהודים בשורות הפרטיזנים ובמחתרות ביוגוסלביה במלחמת העולם השנייה, הוצאת יד ושם, ירושלים, 2015.
8. טייטלבוים, ר, כן, היה רע לתפארת, הוצאת סטימצקי, 2016.
9. לבל, ג'. אודות השואה-קוסובו, הוצאת יד ושם ביה"ס המרכזי להוראת השואה. ירושלים 1999 המקור: בשביל הזכרון 33, 1999, עמ' 41-45.
10. לוקר, צ. (עורך) פנקס הקהילות-יוגוסלביה, הוצאת יד ושם, ירושלים 1988.
11. לוקר, צ. הקהילה היהודית בפרישטינה בתוך: צבי לוקר (עורך) פנקס הקהילות יוגוסלביה, הוצאת יד ושם ירושלים 1988 עמ' 281-284.
12. סמסונוב, א. "הבלקן הבוער" - רשימות ממלחמת 1912. תל אביב 1932.
13. פולג, ש. שתלתם ניגונים בי אמי ואבי-תולדות משפחת יוסיפוביץ. הוצאת גסטליט, חיפה, 2019.
14. * הספר מומלץ לקריאה: הוא מתאר את קורותיה של משפחת יפה לבית רובן ילידת פרישטינה אשר משפחתה הגיעה בסוף המאה ה-14 יחד עם קבוצת יהודים ממגורשי ספרד ופורטוגל.
15. שלח, מ. (עורך) בהשתתפות: לוינגר, י, מטקובסקי, א. תולדות השואה יוגוסלביה, הוצאת יד ושם, ירושלים, תש"ן.
16. Kosovo Virtual Jewish History Tour.–www.jewishvirtuallibrary.org
17. Kelmendi E- Researcher –Presentaion: The Untold History of the Jews of Mitrovica, Mitrovica Kosovo 2023
18. www.centropa.org-Interview Nisim Navon with Rachel Hanin, Belgrade, 1970
19. L.Petrovic, "Izbeglic" in Gaon ed p.258